

अद्भुत सिद्धिओ प्राप्त करी आपनारी विद्याओनो एणे अभ्यास कर्यो; महादेवनी अने वेदान्तविद्यानी उपासना करवाथो हिमालयमां गंगाने किनारे एने परम शान्ति मळी; अने अन्ते ते परब्रह्ममां लीन थयो; आटली ज बीना आपणी पासे छे.

भर्तृहरि ज्यारे राजविलास भोगवता हता त्यारे पोतानी राणी पिंगला उपर अनहद आशक हता. पण राणीतुं मन राजा उपर न हतुं, पण बीजे हतुं. ए माणसतुं मन राणी उपर न हतुं पण कोई दासी उपर हतुं, अने ए दासी मनथी राजा पर आशक हती. एवी स्थितिमां एक संन्यासीए राजाने अमृतफळ आप्युं. राजाए पोते खाईने अमर थवाने बदले ए फळ बहाली राणीने आप्युं. उपर बतावेला कारणे ए फळ फरतुं फरतुं फरी राजा पासे आव्यु. एटले राजानो भ्रम भांग्यो. एनी ह्येण आसकित नष्ट थई अने एणे वैराग्य सेवन कर्युं अने पेला फळनो नाश कर्यो. एवी एक वार्ता हिंदुस्तानना बधा प्रांतोमा प्रचलित छे. पेन्नु अमृतफळ कोईए खाधु होत न्हे साचो बनाव आपणने कहेवा ए व्यक्ति जीवती होत. पण तेम न थवाथी केवळ उपरनी दंतकथा अथवा किंवदन्ती ज अमर थई शकी भर्तृहरि जे नाथसंप्रदायनी परंपराना हता ए संप्रदायना साहित्यमां उपरनी वार्ता कयांय जडती नथी. अमने लागे छे के भर्तृहरिना वैराग्यबोधक एवा एक श्लोक उपरथी लोकोए ए वात पाळ्ळथी थोजी काडी हशे.

अने एम घबानुं कारण पण समजाय एबुं छे. भर्तृहरिने एक एक श्लोकमां एकाद मुंदर वार्ता अथवा प्रसंग गोठवी देवानी टेंव छे अने ए कठ्यामां एणे असाधारण सफळता पण मेळवी छे. 'जेना माथामां टाल पढी हनी एवो एक अभागियो आरामने अर्थे ताडना झाड तळें पडोच्यो, त्यां एना दुर्दैवे उपरथी एक ताडनुं फळ अचूक एना माथा पर पडयुं अने ए मरण पाव्यो.' 'पार्णीमा दूध भळ्युं, तेने दूर करवा देवनाए घणो प्रयास कर्यो पण ए वे वच्चेनी मित्राचारी तूटी नहि.' 'एक सर्पे पेंटीमा घणा दिवसथी पुरायो हतो, त्यां एक उंदरने दुर्बुद्धि सूझी के चालो आपणे आ पेंटीने काणु पाडीने अदर जई जोईए एणे तेम कर्युं. पटी शुं ? भूहया सर्पेने उजाणी मळी अने वहार जवानो रस्तो पण मळयो' एवी एवी रसिक वार्ताओ ओछामा ओछा शब्दोमां व्यवत करवानी भर्तृहरिने हौश होय छे. उपर कहेली वात आमानी ज एक होई शके. ते प्रथम-पुरुषी छे एटला उपरथी ज तेने भर्तृहरिनी जीवनकथा मानवामां आवी हशे. लोकहृदयने आवी वातो साभळवानां अने कहेवानो शोख होय छे, एटले एना उपर कोई विश्वास राम्ये के न राखे, पण ए जगवत्रीशीए तो चडवानी ज.

एक टंकाणे एम पण कहुं छे के राजा भर्तृहरिए अनेक वार संन्यास लीधो हतो. ए वात जो साची मानीए तो एनो अर्थ ए धाय छे के संन्यास लीधा पछी भर्तृहरि पाछा गृहस्थाश्रममां आस्थ्या हता. बौद्ध लोकोमां आम

करवानी छूट होय छे. हिंदुधर्ममां आवी पाछी पानी करवी महापाप गणायुं छे.

भर्तृहरिनी कविता वांचतां एवो ह्याल नथी आवतो के आ कोई राजा लखे छे राजा लखे ते राजानी भूमिका उपर रहीने लखे, अथवा जो बीजी कोई भूमिका धारण करीने लखे, तोय तेमां राजत्व तो झळ्ळी ऊठे ज. अहीं राजाना वैभवनी अदेखाई करनार अने त्यां खंडित थवार्थी राजवैभवनी तिरस्कार करनार कोई पंडित बोलतो होय एम ज लागे छे. एनी उपमाओ अने एनां रूपको, एनी आशाओ अने एनी आकांक्षाओ, वधी सामान्य जनतानी कोटिनी छे.

जूना वखतमां केटलाक लोको सरस कविताओ लखी ते राजाने नामे चडावी देता - आजे पण देता हशे - अने राजा पासेधी घणुं धन मेळवी एनां गुणगान गाता रहेता. अहीं एवो ज कोई राजदरवारमां बिराश थयेलो खंडित पंडित 'शाकाय वा स्यात्, लवणाय वा स्यात्' कहीने पाठो फरतो होय एवो ज आभास थाय छे.

पण आम राजत्वने उतारी पाडनार कविता कीर्तिनी लोभी कोई राजा पोताने नामे चडवा नहि दे अने सावा राजाने वारेघडीए अचूक दरवारी पंडितनी ज भूमिका उपर जवानु न गमे. त्यारे साची घीना शी हशे ?

केटलाक लोको एम पण माने छे के आ वधा लोको भर्तृहरिए अथवा कोई एक माणसे लखेला नथी;

પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી મૂર્ત્તુહરિએ વીણી કાઢેલાં મુખાપિનો જ છે. ત્રણે શતકમાં આવેલા શ્લોકો છૂટા-છવાયા છે એ વિષે શંકા નથી. એમાં કોઈ સહંગસૂત્ર વિવેચન અથવા ભૂમિકાનો વિકાસ ગોઠવેલો નથી એ વાત સાચી છે. પણ તેટલા પરથી એક યા ધીજું કોઈ ચોક્કસ અનુમાન કાઢી શકાય નહિ. એમ તો જગન્નાથ પંડિતના 'ભામિનીવિલાસ'ના શ્લોકો પણ છૂટાટપાયા જ છે. કોઈ ટીકાકાર એમાં સહંગસૂત્રની યોજના ઠોઠી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે પ્રયત્ન જ છે એમ સહેજે દેખાઈ આવે છે.

આ ત્રણે શતકોની શૈલી અને વિચારધારા જોતાં તે એક જ વ્યક્તિનું લક્ષણ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી આવતો. આમાં વિચારોનું અસામંજસ્ય ક્યાંય નથી દેખાતું. શૈલીમાં પણ શાલ સાથે કાંબલો સીવી કાઢયા જેવું ક્યાંય નથી લાગતું. આંતરિક એકતાને કારણે હોય અથવા 'લાંબા વસતની પરંપરાને કારણે હોય, આ શતકોનો કર્તા એક જ છે અને તે પણ એક કસાયેલો સંસ્કારધન કવિ છે, એ વિષે શંકા નથી રહેતી.

ધીજી ઘાતુએ, આમાંના એક બે શ્લોકો કાલિદાસનાં નાટકોમાં પણ મળે છે. 'ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ગમૈઃ' જેવો શ્લોક કાલિદાસની શૈલીમાં પણ એટલો જ મઢી શકે છે 'અનાગ્રાતં પુષ્પં' એ શ્લોક પણ બન્ને કવિઓની શૈલીમાં શોમે એવો છે. અને કાલિદાસ, ભાસ આદિ કવિઓએ ધીજા

कोईना श्लोको पोतानी कृतिमां वापर्यानो पुरावो नधी. भर्तृहरिनां शतकोमां पाठ्यथी केटलाक लोकोए होंशे होंशे प्रक्षेप उमेर्या होय तो आश्चर्य नधी. पण कादमीरना महाकवि क्षेमेन्द्रे पोताना 'ओचित्यविचारचर्चा' नामना ग्रंथमां जे अन्य कविओना संख्याबंध श्लोको टांक्या छे, तेमांना केटलाक भर्तृहरिनां शतकोमां मळे छे. ए वधा ज अहीं के त्यां प्रक्षिप्त छे एम सिद्ध करतां कईक अगवह पडे एम छे. दशरूपक, पंचतंत्र, शार्ङ्गधरपद्धति वगैरे ग्रंथोमां भर्तृहरिना श्लोको जई शके छे. पण मृच्छकटिक अने सुदाराक्षस जेवां नाटकोमां भर्तृहरिना श्लोको ते ते कविओ वापरे ए शक्य नधी लागनुं. आ वधा कविओना काळनो निर्णय करीने पछी प्रक्षेपोनु महामंथन कर्यु होय तो ज कईक निवेडो आवे.

भर्तृहरिना काळ विषे न्यायमूर्ति तेलंगे तेम ज बीजा विद्वानोए घणुं लक्ष्युं छे. विज्ञानशतक आदि अन्य कृतिओ भर्तृहरिनी केम न गणाय तेनी चर्चा पण यई छे. पण भर्तृहरि खरेखर राजा हतो के केम, अथवा राजवंशी पण हतो के नहि, ए विषे हजु कोईए शंका उठावी नधी.

भर्तृहरि विषे अत्यार सुधी जे चर्चा थई छे ते घर्णा उपयोगी छे ए विषे शंका नधी. पण भर्तृहरिनां शतकोमां जे धार्मिक तत्त्वज्ञान अथवा दर्शन देखाई आवे छे तेनो, अने समाजव्यवस्थानुं जे प्रतिबिंब पडेछुं छे तेनो, विचार करी तेना काळनो चितार चीतरवानुं हजी वाकी ज छे.

एटलું तो स्पष्ट છે કે મતૃહરિનો કાઠ કોઈ મહા-સામ્રાજ્યનો કાઠ નથી. નાના નાના રાજાઓ નાનાં નાનાં રાજ્યો હાંકતા હશે, અને અરસપરસ અંદેસાઈ કરી પોતાનું અલ્પું જીવન સ્વાર્ઘ્નમીઠું કે તીચું તમતમતું કરતા હશે. અશોકના શિલાલેખોમાં જે જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા જણાઈ આવે છે અથવા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જે રાજત્વનો આદર્શ વિકસેલો દેખાય છે, તેનો પડઘો આ શતકોમાં દેસાતો નથી.

ટીકાકારો સામાન્યપણે નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો ક્રમ ભારતીય જીવનના આદર્શને ક્રમે ગોઠવે છે. કુમારઅવસ્થામાં વ્રજાચર્યનું પાલન કરી વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હોય છે તથા લોકજીવન સાથે પરિચય કેળવવાનો હોય છે. એ જ વયત એવો છે કે જ્યારે નીતિનો પાંચો દહ કરી શકાય. પછી ય્યારે યીવન પૂર જોસમાં લીલે છે ત્યારે એ ચાર દિવસના ચાંદરણાનો પૂરો ઉપયોગ કરી શૃંગારરસમાં રાચી લીધા પછી ભોગમય જીવનની વ્યર્થતા મન ઉપર ટમાવવા માટે વૈરાગ્ય કેળવવાનું હોય છે, જેથી 'અતુલ પરિતાપ'માંથી વચી જઈ 'અનન્ત શમમુગ્ધ' મેઝવી શકાય.

મતૃહરિની એ આવી શિલામગ એટલી તો આર્ય-માન્ય થઈ છે કે એ શિલામગના કાઝી થવું એ ગીતા કે ધમ્મપદના કાઝી થવા સમાન છે. છતાં આજનો જમાનો આપણને કહે છે કે, મતૃહરિએ સદાચાર તરીકે જે વસ્તુઓ શીરસી છે તે સમાજહિતની દષ્ટિએ કેટલે અંશે પથ્યકર

છે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા થવી જોઈએ. ખ્રિસ્તી અંમેજોએ લાંબા વસત મુઘી 'વિલ્ગ્રિમ્પ્સ પ્રોપ્રેસ'નો ભવિતનો આદર્શ પ્રમાણ માન્યો, પણ આજે હવે તેઓ એ આદર્શ કેટલો અણ્ણો છે એની ચર્ચા છડેચોક કરે છે.

મર્તૃહરિ ભિક્ષાનાં વસ્ત્રાણ કરે છે, જંગલમાં રહી વદમૂલકલ ઉપર જીવવાનું સૂચવે છે. દૈવ અથવા નસીવની મીમાંસા પણ એને વલગી જ છે. મર્તૃહરિએ દામ્પવન્યજીવનને માધનાપ્રધાન ચીતરવાને વડલે મોગપ્રધાન વતાવ્યું છે, અને પત્તિપત્નીએ મઢીને કુટુવસેવામાં અને સમાજસેવામાં મઢી જવામાં મલતા રસના ઘૂંટડા લેવાનો જે આદર્શ સ્મૃતિઓએ માનવો આગલ મૂક્યો હતો તેનો સો ઉલ્લેખ સરખો મર્તૃહરિના શૃંગારમાં જણાતો નથી. આ વધી વસ્તુઓની આપણે ફરી વાર ચિકિત્સા કરવી ઘટે છે.

એટલું સ્વહં કે શૃંગાર શતકની મોગવૃત્તિ વિલાસી હોવા છતાં અનાર્ય નથી; તે યૌવનોચિત છે છતાં ઉચ્ચશૃંગલ નથી. નીતિના આદર્શને અવગર્ણીને સામાજિક જીવનનો પાયો તોડી નાશનાર ઉત્પથવાની વિલાસ એ નથી. આપણે મૂલ્યું ન જોઈએ કે મર્તૃહરિએ જે ઉત્કટતાથી શૃંગાર ચીતર્યો છે તેટલી જ સચોટ સમર્થ વાણીમાં મોગમય જીવનનું વૈય્યર્થ્ય પણ સમજાવ્યું છે. અને તેમ કરતાં, એકાદ દાસલો વાદ કરતાં, કોઈ પણ ટેકાણે ઝુગુપ્તા ઉત્પન્ન નથી કરી; અને જ્યાં એક વે ટેકાણે એ રસ કવિએ જમાવ્યો છે ત્યાં એ શ્લોકો એ રસના સારા નમૂના તરીકે જસુર ટાંકી શકાય તેવા યથા છે.

હિંદુ ધર્મના અને હિન્દુ સામાજિક જીવનના ક્રમવિકાસનો ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસનું નાનુંસૂનું પ્રકરણ નથી. તે દિવસે એ ઇતિહાસનું કાર્યકારણભાવ સાથે સંશોધન, સંગઠન અને રહસ્યોદ્ઘાટન થશે તે દિવસે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનું હાર્દ આપણી નજર આગળ સૂર્યપ્રકાશ જેવો સ્પષ્ટ થશે. ક્રમવિકાસના એ ઇતિહાસમાં ભૃતૃહરિનાં શતકોને પણ અવશ્ય સ્થાન મળશે; કેમકે આ શતકોની અસર, ગીતાની અસર લેટલી જ સાર્વભૌમ થઈ છે.

જો ચારિત્ર્યમંડળને રાષ્ટ્રીય કેલ્ચર્ણોનું એક અંશ ગણીએ તો આ શતકોને રાષ્ટ્રીય કેલ્ચર્ણોના ઇતિહાસમાં પણ માનભર્યું સ્થાન મળવાનું જ છે.

૨

ધ્યાનર્ૂવક જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે ત્રણે શતકો લખવામાં ભૃતૃહરિને એક વિશાલ અને પ્રસન્ન એવી જીવનદૃષ્ટિ કેલ્ચર્ણવી છે, જીવનનો આદર્શ નિશ્ચિત અને લોકસુલભ યનાવલો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સમાજમાં નીતિના ત્રણ જુદા જુદા આદર્શો પ્રવર્તે છે. ગૃહમંત્રારનો ત્યાગ કરી વિરથત રહેનારા અને આર્જીવિકાની સટપટમાંથી પણ પોતાને મુક્ત રાક્ષનારા મંતમહાત્માઓનો અને સંન્યાસી-ચ્ચનિઓનો એક આદર્શ છે. તે જ પ્રમાણે દુનિયામાં રહી દુનિયાની સામાન્ય મેવા કરી દુનિયાદારીના ગણના જીવનમાં સામાન્ય શીલ અને સદાચાર શીલવવાનો જુદો આદર્શ છે.

आ उपरात आदर्शनो एक श्रीजो प्रकार छे, जेने वर्ण परत्वे बदलातो आवहनो, सतनो अथवा सत्त्वना आदर्शनो स्वधर्म कही शक्य. ब्राह्मण युद्धमार्थी नासी आवे तो एनु सत जतुं नही, पण जो ए तपोभ्रष्ट थाय तो एनु सत गयुं. क्षत्रिय देवादार थाय तो ए शरमभरेलुं नही मनातुं. पण ए लडाईमार्थी नासी न आवी शके दुनियाने ठगनार लुटनार चोरोमां पण अंदर अंदर प्रमाणिकपणुं जाब्यवानो एक आदर्श होय छे, जेना वयर चोरो पोतानुं संगठन करी ज न शके. विश्वइतिहासना लेखक श्री० एच. जी. वेल्से एवा व्यक्तिगत, वर्गगत अथवा वर्णपरत्वे नकी धता आदर्शने माटे शब्द वापर्यो छे - persona. ए आदर्श सार्वभौम नथी गणातो. जाति परत्वे, स्थान परत्वे अने धधा परत्वे ए अलग अलग होवार्थी अमुक अंशे ए एकांगी होय छे. पण ए ज कारणे ए आदर्श स्वीकारनार लोकोमां एना पालन विधे असाधारण चीवट होय छे. संत-यतिनो आदर्श लोकोत्तर होवार्थी सामान्य लोको एने लोक्याध्य गण छे. समाज एवा आदर्शने पूजे छे पण एने अपनावतो नथी. सर्वसामान्य नीतिनो आदर्श वधे लगभग सरखो होय छे अने ए ज आदर्श मनुष्यजातिना विकासनो द्योतक गणाय. ज्यारे वर्णनो आदर्श ते ते जमातने ज बढ्यो छे.

भारतीय संस्कृतिमां आ ऋणे प्रकारना आदर्श सुंदर रीते खीन्या छे. एक रीते एम कही शक्य के भारतीय

મંસ્કૃતિનો એ એક વિશેષ છે. અને એ જ કારણે ભારતીય નીતિમત્તા આ દેશમાં સર્વભૌમ થઈ છે અને તે એટલા તો જમાનાઓ મુઘી અચંડપણે ચાલી છે કે એને આપણે સનાતન ધર્મને નામે ઓઢસતા થયા છીએ.

મર્તૃહરિનો જમાનો ધર્મપ્રયોગોમાં તાજો હોવાથી ભિક્ષા ઉપર નભવાના દોષો લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યા ન હતા. આજે ધર્મપરાયણ લોકોનું ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને જીવડું આપણે વિલકુલ પસંદ કરતા નથી, કેમ કે એ જીવનનો આપણા લોકોમાં મયાનક અનિરેક થયો છે. નિવૃત્ત થઈને વનવાસ સેવવો એ અમુક પરિસ્થિતિમાં સાધનારૂપે આપણે મહેલે પસંદ કરીએ, અથવા જીવનના સંખ્યાકાળમાં વાનપ્રસ્થને માટે મહેલે એ આપણે રાહી મૂકીએ, પણ સાર્વભૌમ નીતિમાં અકર્મણ્ય નિવૃત્તિને તેમ જ ભિક્ષાચયને આપણે તરહોઢી કાટવાનું જ નક્કી કર્યું છે. દૈવવાદમાંથી ત્યાગ, નિશ્ચિતતા, અને ધ્યાત્રવીર્ય પેદા થવાને વડલે અકર્મણ્યતા અને જડતા જ પેદા થયાં છે. એટલે આપણે એ વાદને પણ તિલાંજલિ આપ્યે જ છૂટકો.

મર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે વસ્તુ વહુ દેસાતી નથી પણ પાટઢ્યો આપણા સાહિત્યમાં જે ઘૂસી છે એવી એક વસ્તુ તે નીતિશૂન્ય ચતુરાઈ, જેને ઘણી વાર આપણે વાણિયાશાહીને નામે ઓઢસીએ છીએ. જેમ તેમ કરીને ઘચી જવાને માટે અને પોતાનો ટુંકો કે મેલો સ્વાર્થ સાધવા માટે માળમે શું શું કરડું ઘટે છે એનું ઢહાપણ શીલવનાર

नचनो आपणे त्यां दगळाबंध छे. एवां वचनोए ज आपणा समाजने पुरुषार्थहीन अने टंकी दृष्टिवाळो वनाव्यो छे.

३

भर्तृहरिनी शैली रामायण-महाभारतनी शैली जेवी अथवा पुराणकारोनी शैली जेटळी सादी सरळ नथी, तेम ज उत्तरकालीन कविओनी शैली जेवी कृत्रिम, जटिल अने वासी पण नथी. भर्तृहरिनी शैलीमां प्रसाद छे, ओष छे अने व्यापक अर्थमां ओज पण छे. अने शैलीनी सर्वश्रेष्ठ कसोटी जे एरुं चळमणापणुं ते पण छे. जे शब्दो अने शब्दसमूहो, जे वाक्यो अने श्लोको वांचतांविंत माणसने वळगे छे अने कहेवत जेवा शईने समाजमां चळणी नाणांनी गरज सारे छे ते चधा कोई पण देसमां अने कोई पण जमानामां आदर्श शैलीना ज गणाय. भर्तृहरिनी शैलीमां ए गुण सोए सो टका ऊनरेली होवने कारणे ज, पंजाबमां के बंगालमां, कादमीरमां के केरळमां, भर्तृहरिना श्लोको घेर घेर गोष्ट कराव छे अने सभाषणमां टंकाव छे.

महाराष्ट्र कवि मोरोपंत सभाषण माटेनो आदर्श एक आयांमां प्रथित कर्चो छे —

बहुवर्ष, जनमनोहर, अम्पाधर, मधुर, सख बोलावं ।
ज्या सदवाक्यधरणें थोल्यांचें चित्त शिरहि डोलावं ॥

સાંભળનારનું માથું અને હૈયું વધે પ્રસન્નતાથી ઢોલવા માંડે એવી, અત્પાક્ષર અને મધુર તથા અર્થગંભીર શૈલી જોઈતી હોય, તો સંસ્કૃતનો રસિયો ભર્તૃહરિ પાસે દોડવાનો જ.

પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ, ભર્તૃહરિમાં એક જ શ્લોકમાં એક આંખી વાર્તા અને એનો બોધ કહી દેવાની શક્તિ જેમ છે, તેમ જ એક આંખો આદર્શ પણ એક જ મોટા શ્લોકમાં તે સવિસ્તર વર્ણવી શકે છે. એક શ્લોક એટલે એક આંખું ચિત્ર ભર્તૃહરિની આ ચિત્રણ-શક્તિ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી. આદર્શની ભવ્યતા જમાવવા માટે મલમલા કવિઓએ ભર્તૃહરિ પાસેથી પાઠ લેવા જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં સોનેટ કરીને કાવ્યનો કે છંદનો એક પ્રકાર છે. સ્વાભાવિકતા, સપૂર્ણતા અને હૃદયનૃત્તિ જાગ્રવી ચૌદ લીટીમાં એક વાત પૂરી કરવી એ એ કાવ્યપ્રકારની વિશેષતા છે. કવિને સ્ફુરેલી એકાદ પ્રતિભાપૂર્ણ કાવ્યના ચૌદ લીટીમાં જ પૂરી કરવી — આ બંધનને કારણે કવિને પોતાની વધી શક્તિ એમાં વાપરવી પડે છે. એ જ લૂંચી ભર્તૃહરિ પોતાના મારદસ્ત શાર્દૂલવિક્રોડિત, છાંધરા અથવા શિખરિણીમાં આળી આપે છે. આ ગૌરવશાઢ્ઠી વૃત્તો ભર્તૃહરિના હાથમાં એવો તો ચમત્કાર ઘટાવે છે કે એક શ્લોક એટલે એક સોનેટ જ જોઈ લેવી.

કેટલાક કવિઓ નાનાં નાનાં વૃત્તો લઈ એક પંચક, એક અષ્ટક અથવા એક દશકમાં એક આંખો ભાવ અથવા

પ્રસંગ પૂર્ણ કરે છે; પણ ભર્તૃહરિને સ્તેમ કરતું પડતું નથી. એનો સાહિત્યયોગ એટલો સમર્થ છે કે ઉપર વર્ણવેલાં એક એક ઘટ્ટો એના હાથમાં કુશલ કિંકરની પેટે કામ આપે છે.

વ્યાકરણના કે છંદોના નિયમો તોડી વાચકો પાસેથી એ ટુટી દરગુજર કરાવવાની નવબાઈ સંસ્કૃત કવિઓ થતુ ઓછી વતાયે છે. ભર્તૃહરિ તો એ ક્યાંય દેખાઈ નથી.

ભર્તૃહરિ એ મનુષ્યને માટે જીવનનો કેવો આદર્શ વિસ્તારી આપ્યો છે એ હવે આપને તપાસીએ; અને એની સાથે સાથે ભર્તૃહરિના કાલની દુનિયા કેવી હતી એનું ચિત્ર પણ ભર્તૃહરિના જ શ્લોકો પરથી આપને તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આજે હિંદુસ્તાનમાં મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ એ ત્રણ અવતારોની ક્યાંય પૂજા થતી નથી. વામન અવતાર કેવલ નામથી વિષ્ણુના અવતારમાં સમાઈ ગયેલો છે. પરશુરામ તો એક વે ન્યાતોનો કુલદેવત થઈ બેઠો છે. નૃસિંહનું પણ એમ જ થયું છે. આજે તો અવતારોમાં રામ અને કૃષ્ણ એ વે જ પ્રધાનપણે સાવિર્ભોમ થયા છે. વૌદ્ધ અથવા બુદ્ધ આ દશાવતારમાં ક્યારે દાખલ થયો અને પશ્ચિમ ભારતમાં એનું પંડરપુરના વિઠોવામાં ક્યારે રૂપાન્તર થયું, એનો इतिहास હજી કોઈએ તારવ્યો નથી. સનાતની હિંદુઓ માને છે કે કર્કટી અવતાર હજી થવાનો છે. ક્યારે ગુજરાતમાં

આગાખાની યોજાઓ વિચિત્ર રીતે આગાખાને જ કલંકી અથવા નકલંકી ક્યારનો વનાવી દીધો છે! હિંદુધર્મની પૌરાણિક માન્યતાઓમાં કેટલું અરાજક પેદા થયું છે એનો હિંદુઓને જ હજી પૂરતો હયાલ નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ સમાજ મરતાં મરતાં પણ હજારો વર્ષ ટકે એવો એક કચીરવડ છે. એની શાખા પ્રશાખાઓ કેટલી છે અને એની છાયા તલે ઘીજાં કેટલાં વૃક્ષો ઝૂમ્યાં છે અને એ એને પોષણ આપે છે કે એનો જીવનરસ ચૂમે છે, એની એને પોતાને જ સ્વર નથી.

મર્તૃહરિમાં અવતારોનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે જડે છે. પણ એમાં મુખ્ય જો રામ અને કૃષ્ણ તે જ જડતા નથી એ આશ્ચર્ય છે. મર્તૃહરિના ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધધર્મની અસર પૂરેપૂરી દેખાય છે, છતાં બુદ્ધનો પણ ઉલ્લેખ ક્યાય મળતો નથી. એનું કારણ શોધવું જોઈએ. મર્તૃહરિ જેવા શિવ-ઉપાસકે જો વસ્તુતર આગ્રહ રાખ્યો હોત તો ગૌતમ બુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાવને વદલે શિવનો જ એક અવતાર ગણાઈ જાત; અને વસ્તુતે તે જ બરાબર થાત. અવેરના પ્રચારક બુદ્ધને જો મંહારકારી શિવના અવતાર તરીકે ગણાવતાં વાંધો હોય તો 'વિનાશાયં ચ દુષ્કૃતામ્' અવતાર લેનાર વિષ્ણુનો અવતાર પણ એ ન થઈ શકે. જીવનદષ્ટિએ તપાસતાં, બુદ્ધ શિવનો જ અવતાર ગણાવો જોઈએ. જો અનાદર ન ગણાય તો, નામ ઉપરથી જ વિષ્ણુ ઘુસણિયો છે; ઝ્યારે શિવ કન્યાગકારી છે, કલ્યાણમૂર્તિ છે.

આમ જોકે મર્તૃહરિ વિષ્ણુના અમુક અવતારો પ્રત્યે આદર ચતાવે છે, મહાદેવનો અનન્ય ઉપાસક છે, છતાં એના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અસર વિશેષ હોય એમ લાગે છે. આપણા લોકો અનેકાનેક પંથ ઠુઠા કરે છે છતાં જોતજોતામાં એ વધા પંથોને અને વિચારમેદોને જીવનદૃષ્ટિથી એકતાની દોરીમાં પરોવી પળ દે છે. આપણી જાતિનો એ સ્વાસ સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવ જેમ ભગવદ્ગીતામાં દેખા દે છે તેમ તે મર્તૃહરિમાં પણ પૂર્ણપણે વિક્ષેપો દેખાય છે.

મર્તૃહરિનો જો વિશેષ આગ્રહ હોય તો તે કર્મ વિષે છે. દેવોની ભક્તિ કરવી એ ઠીક છે પણ દેવો તો કર્મને અધીન છે. દેવો કરતાં દૈવનો માત્રા વધારે માનીએ તો તે પણ કર્મને જ અધીન છે. એમ કહીને મર્તૃહરિએ કર્મનું જ સર્વોપરીપણું સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આ કર્મ શું છે તે ઉપનિષદ્કાલોન ઋષિઓને પૂછ્યું જોઈએ. આરું વિશ્વ રાઈ જોતાં અનાદ્યનન્ત કર્મનો જ વિસ્તાર અને વિલાસ છે. જેને આપણે પંચમહાભૂત કહીએ છીએ તે જડ પદાર્થો પણ કર્મની જ વિભૂતિ છે. અને જો ઠંડાણમાં જઈને વિચાર ચલાવીએ તો આત્મા અને કર્મ વચ્ચે વિશેષ મેદ જડશે નહિ. જે વહ્ હલ્નચલન એની મેઠે થાય છે, અથવા દરાદાપૂર્વક કરાય છે, તેટલું જ કર્મ નથી; પણ આ વિશ્વ પાટલ જે પ્રેરણા છે અને તે પ્રેરણા જ વિશ્વનું મ્મ ધારણ કર્યું છે તેને આત્મા પણ વહી દાકાય,

अने कर्म पण कही शक्य. आत्मा कोई स्थावर वस्तु नथी अने कर्म कोई क्षणजीवी परिवर्तन नथी, बन्ने एक ज छे. एटलुं जो आपणे समजीए तो कर्म ए ज साध्य बने छे अने ए ज साधन पण बने छे. ए कर्मनी ज उपासना भर्तृहरिने अभिमत छे अने तेथी ज ते सर्व दृष्टिओनो समन्यय समजी शके छे. अने तेथी ज ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सूर्य वधाने कर्मना साम्राज्यमां ए गोठवी शके छे.

नाथसंप्रदायमां जे भर्तृहरि देखाय छे ते ज आ श्लोकोनो कवि के कर्म ए विषे पण खानरीपूर्वक कशुं कही शक्य तेम नथी. नाथसंप्रदायनी जे खास फिज्दमूफी छे ते आ श्लोकोमां नथी देखा देती. महाराष्ट्रना आद्य सत कवि ज्ञानेश्वरना मोटा भाई नाथसंप्रदायना हता. ज्ञानेश्वरे एमनी पामेधी दीक्षा लीधी हनी, एतां ज्ञानेश्वरना प्रथोमां नाथसंप्रदायनी विशेषता जोषामां आवनी नथी. भर्तृहरि अने ज्ञानेश्वर ए संप्रदायमां दाखल घया पछी एमनो ए दिशानो रग फंटेक ओछो थयो हने अने पछी एमणे सामान्य फिज्दमूफी उपर ज पोताना काव्यनो मदार थांयो हने. ते गने ते होय, भर्तृहरिना काव्यमां नाथ-संप्रदायनी गाय छाप नथी.

४

अमारा नानरपणमां नाना मोटा छंदना अनेक मराठी श्लोको अने मोटे खरना. न्यानभोजन वगने अथवा अन्त्याशरीनी

हरीफाईमां एनो उपयोग थतो. आची मूडी वधारवानी दृष्टिए जे रोचक श्लोको ते वखते मोडे कर्या हता तेमां वामनपंडिते करेला भर्तृहरिना नीतिवैराग्य शतकना श्लोकोनो अनुवाद मोटो भाग भजवतो. आ श्लोकोनो जेम जेम अमे अर्थ करता गया तेम तेम अमने जीवननो आर्य आदर्श जडतो गयो. अने ए नीतिनी एक मोटी केळवणी थई पडी. वाळमानसने ज्यारे कोई भव्य आदर्श जडे छे त्यारे ते पोतानुं आचरण ए कसोटी उपर कसी जुए छे अने ए रीते ए आदर्शने शुद्धस्थाने स्थापे छे. वामनपंडिते अमारा बालहृदयमां आ रीते भर्तृहरिनी स्थापना करी. भर्तृहरिए पोतानु ते स्थान हजु सुधी टकावी राख्युं छे

मराठी पछी संस्कृतनुं भणतर ज्यारे शरू थयु अने भर्तृहरिना श्लोको पोतानुं भाषासौष्टव अमारी आगळ खीलववा लाग्या, त्यारे ए श्लोको जराय अपरिचित जेवा न लाग्या. ऊलट्ट वामनपंडिते पूर्वतयारी करावी होवाथी संस्कृत श्लोको समजवामां घणुं सहेलु थयुं.

भर्तृहरिना संस्कृत श्लोको मोडे करतां मुख्य आकर्षण एना छन्दसौष्टवनुं हतुं, भाषालालित्वनुं हतुं के आदर्शनी आर्थितानुं हतुं, ए आजे कहेवुं मुश्केल छे.

सद्भाग्ये केलेजमां प्रवेश करतांनी सांघे नीति-वैराग्यनुं सांगोपांग अध्ययन करवानी तक मळी. अने संस्कृत ग्रंथोनी आधुनिक दृष्टिए चिकित्सा करवानी दृष्टि पण मळी. आगळ जतां विद्यार्थीओने थोडा समयमां

સંસ્કૃત મળાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ શ્લોકોમાંથી કયા લેવા, કયા ન લેવા, એ નક્કી કરવું પડ્યું. નસીવવાદ ઉપર માર દેનાર શ્લોકો ટાલવાનું પ્રથમ મન થયું. સ્ત્રીઓનાં અંગોનું અને હાથભાવોનું વર્ણન પણ ટાલવું પડ્યું. ઇંગ્લેન્ડનાં શતકમાંથી તો કશું લેવાય જ નહિ. છતાં એમાંય વેએક લીટી લેવા લાયક જઠી તે અહીં લીધી છે. આમ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ પસંદગી કર્યા પછી માયા અને માવનાં દૃષ્ટિએ શ્લોકોનો ક્રમ નક્કી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. આંછામા ઓછા કેટલા શ્લોકો લેવાથી મર્તૃહરિની આંખી શિલામળ એમાં મઢી રહેશે એ જોવાની દૃષ્ટિ પણ આ પસંદગીમાં રહેલી હતી જ.

સન ૧૯૨૨ની સાલમાં જ્યારે પ્રથમ જેલ મઢી અને તેમાંય પરાળે સેવવા પહેલા ઘળ ચાર મહિનાના ચોપઢીના મૂલમરાને અંતે મર્તૃહરિ જ્યારે હાથ આવ્યો ત્યારે સદ્બોધ-શતકની રચના પૂરી કરી. અને વિનોદને અર્થે એ આગ્યો મંમ્રહ લખી કાઢ્યો.

પછી એક વાર નવજીવન મુદ્રણાલયે એ વીવામાં મોઢવ્યો, પણ એટલામા સત્યામ્રહની લડત શરૂ થઈ અને સરકારે પ્રેમ જપ્ત કર્યું અને પોલીનોએ પ્રેસ સાથે વીવામાં મોઢવાયેલું સદ્બોધશતક પણ જપ્ત કર્યું, અને ઘધી મહેનત શ્વેદાનમેદાન કરી નાંખી પછી તો મંમ્રહનુ મૂલ હસ્તલિખિત પણ મેલવડું કટળ થઈ ગયું આવી હાડમારીઓ અને ઠીલ સહન કરતાં કરતાં આ સમ્રહ

अंते १९४१मां प्रकाशित थाय छे. देशनी ऊछरती पेडीना मानस उपर अने हृदय उपर आ संग्रह अनंत काळ सुधी प्रकाश पाडतो रहे एवी भर्तृहरिना 'शांततेजस'ने प्रार्थना छे.

६

आम प्रस्तुत संग्रह भर्तृहरिनां शतकोमांथी शिक्षणने उपयोगी एवा श्लोको तारवीने करेलो छे.

सौथी सहेला एवा सत्तावीस श्लोको अलग वीणी काडी एमनी 'नक्षत्रमाला' बनावी छे. अपेक्षा एवी छे के शिक्षको, माबापो अधवा वालीओ रजाना दिवसोमां रोज एक वे एक वे करतां आ श्लोको एक महिनामां विद्यार्थीओने समजावी एमनी पासे मोढे करावशे. अने उच्चारण तरफ खास ध्यान आपी संस्कृत भाषाना अभ्यासनो पायो मजबूत करशे.

संस्कृत भाषा सीखवानी अने एमांथी आनंद मेळववानी चावी एना शुद्ध उच्चारणमां छे. संस्कृत भाषामां स्वाभाविक माधुर्य छे. एना गद्यमां सहेजे तालबद्धता आवी शके छे. अने अनेक प्रकारना एना छंदोमां एटलुं तो संगीत भरेलुं छे के माणस ए भाषा पूरती न जाणतो होय तोये केवल नादमाधुर्यने वश थई संकडो श्लोको ए वांचतो ज जाय अने एमांथी नादानंद मेळवतो जाय.

पण जेने संस्कृतना शुद्ध उच्चारणनी खूबी हाथ आवी नथी अधवा, साचुं कहीए तो, जीने चडी नथी, तेने

સંસ્કૃત વાંચવું અથવા ગાવું એ એક કઠિન વ્યવસાય થઈ પડે છે.

તેથી શિક્ષકોએ પ્રથમ પોતાનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ છે કે નહિ એની ચાનરી કરી લઈ, અને તેમ ન હોય તો પ્રયત્નપૂર્વક સુધારી લઈ, પછી જ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ભાષાની દીક્ષા આપવી. વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ઉચ્ચારણની દીક્ષા આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે પ્રથમ અક્ષરોનાં વંઠ, તાલુ આદિ સ્થાનો અને હ્રસ્વ દીર્ઘના નિયમો સમજાવી તેમ જ સંધિનિયમોની સ્વાભાવિકતા એમના મન પર ટસાવી પછી, અથવા તે પહેલાં, એક એક શ્લોક શુદ્ધ અને મધુર ટવે દસત્રીસ વાર તો શું પણ પચાસ પચાસ વાર ધીરજ-પૂર્વક પોતે બોલી સંભળાવવો. આ મહેનત આજના શિક્ષકોને ઘેઠ જેવી લાગશે; પણ સંસ્કૃતિ-રક્ષણની દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે. . મુલેક્ષન, શુદ્ધ લેક્ષન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ એ સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે, એ આપણે ભૂલી ન જવું જોઈએ. અને જો ગણિત અને વ્યાકરણ મારફતે નિર્દોષ વિચાર કરવાની ટેવ આપણે પાઠી શક્તા હોઈએ, તો શુદ્ધ લેક્ષન, મુલેક્ષન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ દ્વારા આપણે સદાચારનો તથા શિષ્ટાચારનો પાયો જરૂર નાખી શકીએ છીએ.

છન્દ, ભાષા અને ભાવની દૃષ્ટિએ સહેલા અને શિક્ષણ-સુલભ એવા સત્તાત્રીસ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા પછી નીતિ અને વૈરાગ્યશતકમાંથી સારામાં સારા એકસો આઠ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા; અને એમાં પણ છન્દ, ભાવ અને ભાષાની

दृष्टि ए अमुक क्रम गोठवी एमनुं सद्वोधदातक बनाव्युं. आ रीते संप्रह अने संपादन कर्या पछी एम जणाई आव्युं के, भर्तृहरिनी आर्य शिरामण संपूर्णपणे आटलामां आवी जाय छे अने विद्यार्थीओने शीखववा लायक एउं भाग्ये ज कई रही जाय छे.

आम देखाया छतां केटलाक श्लोको प्रत्येनो पक्षपात जबरदस्त नीवडवाधी अने भर्तृहरिनी आ आवृत्ति बनता मुधी संपूर्ण करवाना लोभधी केटलाक प्रकीर्ण श्लोको सद्वोधदातक पछी 'खिलकाण्ड' तरीके मूवया छे. आ श्लोको पाठयकममां राखवाना नधी.

आटलुं कर्या पछी पण लोभ तृप्त थयो नहि, एटले भर्तृहरिमांथी जे नानां नानां वाक्यो कहेवत जेवां थई पडयां छे अने आपणां लखाणोमां वापरी शक्या छे एवांओनुं एक परिशिष्ट बनावी एने सूक्तिमुधानुं नाम आप्यु छे. निबंधलेखन शीखवनार शिक्षको आमांथी अनेक वचनो निबंधना विषय तरीके वापरी शके छे.

आटलुं कर्या पछी जे श्लोको छोडी दीघा हता तेमांथी केटलाकना एक एक अथवा बड्के चरणो लेवानुं मन थयु. केमके ए स्वतंत्रपणे मोती जेवां चळकवा लाग्यां. एटले एमनी एक मौक्तिकांजलि, हार बनाव्या वगर एमने एम, अंते मूकी दीधी छे.

भिन्न भिन्न अभिरुचिवाद्या शतकभक्ताने आथी संतोष धरो एवी आशा छे. आवी रीते भर्तृहरिना काव्यमार्थी विद्यार्थीओ माटे जेटलुं लेवालायक हतुं ते धरु आ संग्रहमां आवी गयुं छे. अने एवी आशा बंधाई छे के हिंदुस्तानमां ज्यां ज्यां संस्कृत भाषानी प्रतिष्ठा छे त्यां त्यां आ संग्रह पाठ्य पुस्तक तरीके अथवा संस्कारनी केव्वणीना खोराक तरीके वपराजे.

६

आ संग्रह उपर संस्कृतमां ज एक टीका तैयार कराववी एवो प्रथम संकल्प हतो अने ते प्रमाणे मारा मित्र थी. पांडुरंग वळामेए (हालना थी रंग अवधूत मदारारे) ए तैयार पण करी आवी. पण सलाहकारोनो अभिप्राय पडयो के संस्कृत टीकानो आजना विद्यार्थीओने बहु लाभ थतो नथी एटले दुःख साथे ए आखी टीका कोरे मूकवी पडी. ए टीकामांथी केटलाक समानार्थी श्लोको आ संग्रहनी टिप्पणीओमां लेवाया छे.

आ समानार्थ श्लोको विद्यार्थीओनी जिज्ञासाने वधु जाग्रत करशे अने आ दिशामां वधु शोधखोज करवा प्रेरशे एवी आशा छे.

वेद जेम अपौरुषेय छे तेम संस्कृत साहित्यमां एवां असंख्य मुभापितो छे के जेमना कर्तानुं टेकारुं क्यांथ जडतुं नथी. पेडी दर पेडी लोक-कंठमां ए मुभापितो

રમતાં હોય છે, અને લોકકેવ્લવર્ણનું કીમતી કામ કર્યે જાય છે. કેટલાક શ્લોકોના દેશી ભાષામાં પર્યાયો પણ હોય છે. તેટલા પરથી મનાય છે કે તે મૂલ્ય સંસ્કૃતના અનુવાદ હશે. પણ એમ પણ બનવું અશક્ય નથી કે મૂલ્ય દેશી ભાષાનું સુબોધ-વચન ગમી જવાથી સંસ્કૃત પંડિતોએ એને પાઠ્યથી સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યું હોય. કેટલીક પાલિ ગાથાઓ મહાભારતમાં જ છે. ત્યાં પણ મૂલ્ય કયું અને અનુવાદ કયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે શ્લોકોની રચના જ બતાવી આપે છે કે મૂલ્ય કયું અને ભાષ્ય કયું ? દાસલા નરીકે, ગીતામાં 'ત્રિવિધં નરવસ્યેદં' એ શ્લોક અને ભૃગુહરિનો 'કાન્તા કટાશ્વિશિસા...' એ શ્લોક, એ બે વધે તુલના કરતાં તરત દેસાઈ આવે છે કે ગીતાનો કોરો શ્લોક લઈને એના ઉપર જ ભૃગુહરિએ કાવ્યમય ભાષ્ય કર્યું છે.

સદ્બોધશતકના પ્રકાશન માટેની ચર્ચા મહેનત પહેલી વાર પણ થી. પાંડુરંગ દેસાણાંએ જ કરી હતી અને આ વર્ગને પણ એમની મહેનત અને ચીંટ વિના આ કામ પૂર્ણ ન જ થાત. એટલે એમનો આભાર માની એમના હિસાને ઓછો નથી કરવા માગનો.

આ સંપદની મંદિત જોઈતી રિધે એ શબ્દ વહેવા જોઈએ. પર્ણી વાર પરચ્છેદ કરતાં ન આરદ્રવાથી વિચાર્થીઓ મૂંગાય છે. મનામનાં પદો અલગ બનાવવાથી કોઈ વાર પર્ણી તાગરદ મળે છે મધિ તોડવાથી પણ અર્થ તાટેજે

प्रथमी मददधी ज समजी शकाय एवां पण जोवामां आव्यां छे ! केटलांक भापांतरो एवां तो यांत्रिक होय छे के अर्थनी हानि करवा उपरांत बने भाषाने पक्षपात रहित अन्याय करवानी ज सफळता बतावे छे.

संस्कृत साहित्य आपणो कीमतीनां कीमती परंपरागत वारसो छे. एने जो लोकभोग्य बनाववो होय तो एना सारामां सारा प्रामाणिक अने सरस अनुवादो थवा ज जोईए. आ काम क्यारनुं थवुं जोईतुं हतुं. पण एक तो संस्कृत साहित्य विशाल छे अने बीजुं आपणी देशी भाषाओमां संस्कारिता वधारवा माटे साहित्यनुं सेवन करनार लोकोनी संख्या परिमित थई छे अने आपणा विद्वानो संस्कृत, प्राकृत, फारसी, अरबी, अंग्रेजी, फ्रेंच आदि साहित्य उपर ज पुष्ट थवानुं पसंद करे छे तेथी पण आपणी देशी भाषाओ आ वाचतमां पछात ज रही छे.

आदर्श भाषांतरमां मूळनो भाव, एनी सूक्ष्म छटा, एनी विशिष्ट शैली अने एनुं माधुर्य तो जाळववानो प्रयत्न होवो जोईए. ते उपरांत जे भाषामां भाषांतर थाय छे ते भाषामां पण ए भाषांतर कटंगुं न लागवुं जोईए. भाषानो स्वभाव, एनो प्रवाह, एनो वाक्प्रचार, अने एनी मूळी ए बधाने अनुकूल एवुं भाषांतर थाय तो ज ते देशी भाषानुं घरेणुं थई शके छे. मूळनो भाव स्पष्ट करवा माटे उथां एकाद शब्द वधारे वापरवो पटे अथवा स्पष्टीकरण आपवुं पडे त्यां ते विना संकोचे मूळने वफादार

रही पूरा पाडवां जोईए, ज्यां भापानी विशेष शक्तिने कारणे मूळनु लंवाण टुकावी शक्य तंम होय त्यां तंम पण करतां संकोच न राखवो जोईए.

भतृहरिनुं एवं भापांतर रजू करवानी महत्वाकांक्षा मनमां हती; पण एने माटे जोईता वखतना अने पूर्व तैयारीना अभावे तंम करी न शक्यो. सदभाग्ये मारा मित्र श्री पांडुरंग देशपांडे ए बधा छोकोनो निर्दोष अने सारो सरखो अनुवाद करी आप्यो. एनो ज आधार लई एमा सहेजसाज फेरफार करी प्रस्तुत गुजराती अनुवाद वाचको आगळ मूळवानी हिंमत करी छे. श्री महादेव-भाईना शब्दोमां कहीए तो गाय जैम पोताना वाछरडाने चाटी चाटीने रूपाळुं करे छे तंम भापांतर पण रूपाळुं करवानुं होय छे. हुं तो मानुं छुं के मूळनो जैम तंम शुद्ध अनुवाद कर्या पटी अनुवादके मूर्तिकारनी पेटे एने मठारवो जोईए. पटी एने मोटेथी अनेक वार वाचीने, गद्यमां जे आवश्यक ताल होवो जोईए ते आव्यो छे के नहि ते तपासवुं जोईए अने ते प्रमाणे अनेक वार घुंटी घुंटीने एने जीवनो अने लावण्ययुक्त बनाववो जोईए. अने फरी एने मूळ साथे सरखावी तपासवुं जोईए के एने मूळ लक्षणने कोई पण रीते अन्याय तो कर्या नथी ?

आवुं भापांतर रजू करी शक्य तो ए समाधाननो विषय थान. तंम नथी बनवा पाण्युं एनुं मने तीव्र मान

छे. पण आशा छे के जेबुं छे तेबुं पण आ भाषांतर गुजराती वाचकोने आवकारलायक जणाशे.

हवे पछीनां भाषांतरो एवां तो सर्वांगसुंदर थवां जोईए के गुजराती भाषानुं अध्ययन करतां अनेक शैलीओ साथे परिचय केळववा मागनारने आवां भाषांतरो जोया वगर चाले ज नहि एम लागुं जोईए. संस्कृत, फारसी, अंग्रेजी, बंगाली, मराठी वगेरे भाषाओए जे कई शैलीनी समृद्धि केळवी होय ते वर्धनी लाम आपणी भाषाने मळवी ज जोईए एवो आमह राखीने, पोतानी भाषाने शणगारवा, समर्थ अने सस्कारी वनाववा पाळळ जेमणे भेख लीधो होय तेमनुं आ काम छे.

सावरमती,

दत्तात्रेय धालकृष्ण कालेलकर

१४-११-'४१

अनुक्रमणिका

भर्तृहरिनी विभूति	.	.	३
नक्षत्रमाळा (संस्कृत पाठमां)	.	.	१
सदबोधशतकम्	„	.	११
सूक्तिसुधा	„	.	५५
मौक्तिकाञ्जलिः	„	.	६३
टिप्पण नक्षत्रमाळा	.	.	७०
„ सदबोधशतकम्	.	.	८१
„ सूक्तिसुधा	.	.	१३७
„ मौक्तिकाञ्जलि	.	.	१४०
अनुवाद नक्षत्रमाळा	.	.	१४५
„ सदबोधशतक	.	.	१५२
„ प्रकीर्ण श्लोको	.	.	१९४
„ सूक्तिसुधा	.	.	१९८
„ मौक्तिकाञ्जलि	.	.	२०४
सदबोधशतकमां आवेल्यां वृत्तो	.	.	२१०
श्लोकोनी सूचि	.	.	२१६

चि. बाळ,

आपणे साथे संस्कृत वांचता तेनी
मीठी यादगीरीमां आ

सद्बोधशतक

तने ज अर्पण करुं छुं.

१-१२-'४१

काकानी सप्रेम
शुभाशिष

नक्षत्रमाला

नमः शान्ताय तेजसे ।

•

રજાના મહિનામાં વાલ્કો રમતાં રમતાં મોઢે કરી શકે
૯ ઉદ્દેશથી નક્ષત્ર જોવા ૨૭ શ્લોકો તારવી કાઢી એમની
નક્ષત્રમાત્ર્ય અહીં રજૂ કરી છે.

મર્તૃહરિની સુંદર ચોધવાળી આ મધુર વાણી કંઠ કરવી
૯ સંસ્કારિતાનું એક ઉત્તમ સાધન છે.

१

येषां न विद्या, न तपो, न दानं,
न चापि शीलं, न गुणो, न धर्मः ।
तेऽमर्त्यलोके भुवि भारभृताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

वृत्त — उपजाति, एटले के इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा मिथः.

पाठान्तर — २. न चापि शीलं—ज्ञानं न शीलं ।

३. मर्त्यलोके-मृत्युलोके.

२

साहित्य-संगीत-कला-विहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छ-विपाण-हीनः ।
वृणं न ग्वाद्घपि जीयमानः
तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

वृत्त — उपजाति.

३

आलस्यं हि मनुष्याणां
शरीरस्यो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो यन्धुः
कृत्या यं नायमीदति ॥

वृत्त — अनुष्टुप् = श्लोक.

पाठान्तर — २. महारिपुः-महान् रिपुः ।

४. कृत्वा यं-कृतान्गो

४

को न याति वशं नीचो
मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन
करोति मधुरं ध्वनिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तरः १. “ लोके ” ने ठेकागे “ नीचो ” एवं नवं
पाठान्तर उपजायी काढ्युं छे.

५

सूर्यं वयं, वयं सूर्यं
इत्यासीन्मतिरावयोः ।
किं ज्ञातमधुना येन
सूर्यं सूर्यं, वयं वयम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

६

दानं भोगो नाशः
तिल्लो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते
तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

वृत्त — आर्या.

७

परिचरितव्याः सन्तो
यद्यपि कथयन्ति ते न उपदेशम् ।
यास्तेषां स्थैरकथाः
ता एव भयन्ति शास्त्राणि ॥

वृत्त — आद्यां.

८

येनेयाम्यरगण्डेन
मंघीतो निशि चन्द्रमाः ।
तेनेव च दिवा भानुः
अहो दौर्गत्यमेतयोः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

९

मृग-भीन-मज्जनानां
वृण-जल-मंतोपयिदितधृतीनाम् ।
तृभ्यक-धीवर-पिशुनाः
निष्कारणधेरिणो जगति ॥

वृत्त — आद्यां.

भोगा न भुक्ता, घयमेव भुक्ताः

तपो न तप्तं, घयमेव तताः ।

कालो न यातो, घयमेव याताः

तृष्णा न जीर्णा, घयमेव जीर्णाः ॥

वृत्त — उपजाति.

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. (एक जणे सूचव्युं छे.) ' याति राष्ट्रं
समुन्नतिम् ' ।

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनाम् ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यंत धन एव वा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. — कुसुमस्तवकस्येव द्वे गती स्तो मनास्विनम् ;
द्वे गतीह मनस्विनः—द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।

लांगूलचालनमधश्चरणाद्यपातं

भूमौ निपत्य घदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डस्य कुरुते; गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति, चाटुशतैश्च भुंक्ते ॥

वृत्त — वसंततिलका.

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ४. प्रारब्धमुत्तम*—प्रारभ्य चोत्तम*

रत्नमर्दादंस्तुनुपुर्नदेया,

न भेजिरे भीमविवेण भीतिम् ।

सुधां पिना न प्रययुर्दिरामे,

न निभितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥

वृत्त — उपजाति.

१७

आशा, कीर्तिः, पालनं द्राघणानां,
दानं, भोगो, मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते पद् गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाथयेण ॥

वृत्त — शालिनी.

१८

दुर्जनः परिहर्तव्यो विषया भूपितोऽपि सन् ।
मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ? ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१९

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२०

निन्दन्तु नीतिनिपुणा, यदि वा स्तुयन्तु;
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु, युगान्तरे वा;
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

वृत्त — वसततिलका.

२१

भयन्ति नम्रास्तरयः फलोद्गमैः
नयाम्बुभिर्भूमिविलंबिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्थभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥

वृत्त — वंशस्थ.

पाठान्तर — २. भूमिविलंबिनां-भूरिविलंबिनो.

२२

धोत्रं श्रुतेर्नय, न गुणहलेन
दानेन पाणिर्न तु कंकर्णेन ।
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारिर्न तु चंद्रनेन ॥

वृत्त — उपजाति.

२३

शापाश्रियारयति, योजयते दिताय,
गुह्यं च गृहति, गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्रुते च न जहति, ददाति काले,
सग्निप्रलक्षणमिदं प्रयदन्ति मरुतः ॥

वृत्त — उर्मलतिलका.

२४

छिन्नोऽपि रोहति तरुः,
क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति विमृशन्तः सन्तः
संतप्यन्ते न ते विपदा ॥

वृत्त — आर्या.

पाठान्तर — २ - शोणश्चन्द्रोऽपि वर्धते लोके ।

४. न ते विपदा-न लोकेऽस्मिन् ।

२५

पातितोऽपि कराघाते रूतपतत्येष कन्दुकः ।
प्रायेण माधुवृत्तानामस्थायिन्व्यो विपत्तयः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२६

प्रायः कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।
तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२७

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः
न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि तन्नूनपातो
नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥

वृत्त — उपजाति.

पाठान्तर — ३. तन्नूनपातो-कृतस्य बहनेः

सद्बोधशतकम्

श्रेयसामेष पन्थाः ।

નીતિ-શૃંગાર-વૈરાગ્ય શતકના ત્રણસો ગણાતા પદ્ય
વસ્તુતઃ હવે ૪૦૦ ની આસપાસ મઢી આવતા શ્લોકોમાંથી
ભર્તૃહરિના વોધનું અમૃત જેમાં આવી ગયું છે એવા ૧૦૮
શ્લોકો અહીં તારથી કાઢ્યા છે. આમાં આપણને દૈરાગી
રાજા ભર્તૃહરિની દિસ્તામણ આલી મઢી જાય છે એમ
કહેવાય.

द्विषाऽप्यधनयच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥

पृत — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. स्वानुभूत्येकमानाय—स्वानुभूत्येकसाराय.

१

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं, प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी, यशःसुखकरी, विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या धन्वुजनो विदेशगमने, विद्या परं दैवतं,
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥

पृत — शार्दूलविक्रीडित.

पाठान्तर — ४. गत्रमु पूजिता—राज-सुपूजिता.

२

केचन न विभूषयन्ति पुरुषं, दारा न घन्त्रोऽप्यव्याः
न स्नानं, न विलेपनं, न कुसुमं, नालंशृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समन्त्रेकरोति पुरुषं या मंसृता धार्यसे
क्षीयन्ते गन्तु भूषणानि मततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

पृत — शार्दूल*

रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयताम्
 अम्भोदा यद्वयो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
 केचिद्बृष्टिभिरार्द्रयन्ति यस्तुधां गर्जन्ति केचिद्बृथा
 यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा शूहि दीनं यचः ॥

वृत्त — शार्दूल°

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः, प्रभवः स्मयदूषिताः ।
 अवोधोपहताश्चान्ये, जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलं जीवितयौवनम् ।
 चलाचले च संसारे धर्मं एको हि निश्चलः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. चलं जीवितयौवनम्-चले जीवितयौवने.

वयमिह परितुष्टा बल्कलैस्त्वं दुकूलैः

सम इह परितोषो, निर्विशेषो विशेषः ।

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

वृत्त — मालिनी.

अज्ञः सुखमाराध्यः, सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञान-लय-दुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥

वृत्त — आर्या.

पाठान्तर — २. ब्रह्मापि नरं° — ब्रह्मापि च तं नरं न रञ्जयति ।
आ पाठ साथे वृत्त गीति धाय छे.

यदा किञ्चिद्ज्ञोऽहं द्विप इय मदान्धः समभयं
तदा सूर्यज्ञोऽस्मीत्यभयदयलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित्किञ्चिद् युधजनसकाशादथगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इय मदो मे व्यपगतः ॥

वृत्त — गिरिणी.

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भृभुजाम् ।
दोतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पायकः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

लोभश्चेद्गुणेन किं ? पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः ?
 सत्यं चेत्तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति
 तीर्थेन किम् ? ।
 सौजन्यं यदि किं निजैः ? स्वमहिमा यद्यस्ति
 किं मण्डनैः ?
 सद्विद्या यदि किं धनैः ? अपयशो यद्यस्ति
 किं मृत्युना ? ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ३. किं निजैः—किं बलेन.

तृष्णां छिन्धि, भज धर्मां, जहि मर्दं,
 पापे रतिं माकृथाः,
 सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं, सेवस्व विद्वज्जनम् ।
 मान्यान्मानय, विद्विषांऽप्यनुनय,
 प्रच्छाद्य स्वान् गुणान्
 (कीर्तिं पालय, दुःखिते कुरु दयां, पतत्सतां चेष्टितम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ४. चेष्टितम्—लक्षणम्.

अम्भोजिनीवननिवासधिलासमेघ

हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वंस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
धैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुंमसौ समर्थः ॥

वृत्त — वसंतमिलका.

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भयन्तो
वयमपि तदभायाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।
जगति विदितमेतद् 'धीयते विद्यमानं'
न हि शशक्यिषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥

वृत्त — मालिनी.

राजन् ! दुधुक्षमि यदि क्षितिधेनुमेनां
तेनाद्य घस्तमिष लोकममुं पुषाण ।
तन्मिषा सम्यगनिर्श परिपोश्र्यमाणे
मानाफलेः फलति कल्पलतेष भूमिः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

१५

त्वमेव चातकाधार इति केषां न गोचरः । .
किमम्भोदयरास्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्षसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१६

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — १. न श्रूयते-न ज्ञायते २. पत्रस्थितं-पत्रे स्थितं
३. तन्मौक्तिकं-सन्मौक्तिक.

१७

क्षीरेणात्मगतोदकाय द्वि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानो हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति, सतां मैत्री
पुनस्त्योदृशी ॥

वृत्त — शार्दूल°

आरम्भगुर्धा, क्षयिणी क्रमेण,
 लक्ष्मी पुरा, वृद्धिमती च पश्चात् ।
 दिनस्य पूर्वार्ध-परार्ध-भिन्ना,
 छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम् ॥

श्रुत — उपजाति.

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
 सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः ।
 यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ,
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

श्रुत — द्रुतविलंबित.

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
 परधने परयोपिति च स्पृहा ।
 सुजनयन्धुजनेष्वसहिष्णुता
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥

श्रुत — द्रुतविलंबित.

अभिमुखनिहतस्य सतः

तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।

उभयबलसाधुवादः

श्रवणसुखोऽमो वनात्यर्थम् ॥

श्रुत — आर्या.

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ

परिणतिर्यधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेः

भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः॥

श्रुत — मालिनी.

जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति याचि सत्यं,

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिम्,

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ? ॥

श्रुत — वसंततिलका.

३४

पातालमाविशसि, यासि नभो विलङ्घ्य,
दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस ! चापलेन, ।
भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
तद्ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिभेषि येन ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ३. °आत्मनीनं-° आत्मलीनं.

३५

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

३६

मौनान्मूकः, प्रयत्नपटुर्चाटुलो जल्पको या,
धृष्टः पार्श्वे यसति, च तथा दूरतद्भाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुर्, यदि न सद्यते प्रायशो नाभिजातः,
सैवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ता.

क्षुत्क्षामोऽपि, जराकृशोऽपि,
 शिथिलप्रायोऽपि, कष्टां दशां
 आपन्नोऽपि, विपन्नदीधितिरपि,
 प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुंभकयलप्रासैकयद्धस्पृहः
 किं जीर्णे तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ? ॥
 वृत्त — शार्दूल *

शुद्धाः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः
 स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ।
 दुष्पूरोदरपूरणाय पिवति स्रोतःपतिं घाड्यो
 जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छिद्यस्ये ॥
 वृत्त — शार्दूल *

मनसि यचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
 त्रिभुवनमुपकारथ्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
 परगुणपरमाणून् पर्यतीकृत्य नित्यं
 निजहृदि विकसन्तः मन्ति सन्तः क्रियन्तः ॥

वृत्त — मालिनी.

पाठान्तर — २. प्रीणयन्तः—पूरयन्तः

इतः स्वपिति केशवः, कुलमितस्तदीयद्विषां,
 इतश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
 इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः,
 अहोचिततमृजितं भरसहं च सिधोर्वपुः ॥

वृत्त — पृथ्वी.

उदन्वचछन्ता भूः, स च निधिरपां योजनशतं
 सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
 इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
 सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

वृत्त — शिखरिणी.

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थे परित्यज्य ये
 सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थायिरोधेन ये ।
 तेऽमी मानयराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
 ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

वृत्त — शार्दूल *

ये संतोपसुखप्रबुद्धमनसस्तेषां न भिन्ना मुदो
 ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।
 इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां
 स्वात्मन्येष नमातहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥
 वृत्त — शार्दूल.

पाठान्तर — १.—ये संतोपसुखप्रमोदमुदितास्तेषामभिन्नो मृदो,
 सुखप्रबुद्धमनस.—निरंतरप्रमुदिताः

२ तेषां न तृष्णा हता—तेषां तु दूरे तृष्णाम् ।

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शंकते
 न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुःपरिग्रहफलगुताम् ॥
 वृत्त — हरिणी.

पाठान्तर — २ निरुपमरसप्रीत्या—निरुपमरसं प्रोत्या.

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुंसमुज्जृम्भते
 छेतुं वज्रमणीन् शिरीषकुसुमप्रान्तेन संनद्यते ।
 माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
 नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां
 सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥

वृत्त — शार्दूल*

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमाः
 विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य
 प्रभोर्निर्धनाः ।
 तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थे विनापीश्वराः
 कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्चतः
 पातिताः ॥

शत — शार्दूल°

जाड्यं ह्रीमति गण्यते, व्रतरुचो धंभः, शुचो कैतवम्,
 शूरे निर्घृणता, मुनौ विमतिता,
 दन्यं प्रियालापिनि ।
 तेजस्विन्यधलिपता, मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे,
 तत्को नाम गुणो भवेत् स गुणिनां
 यो दुर्जेनेनाङ्कितः ? ॥

शत — शार्दूल°

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान्माधमंस्थाः
 तृणमिध लघुलक्ष्मीर् नैघ तान् संरुणद्धि ।
 अभिनयमद्वलेखाश्यामगण्डस्थलानां
 न भयति विसतस्तुर्धारणं धारणानाम् ॥

शत — मालिनी.

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं ? किमरिभिः क्रोधोऽस्ति
चेहेहिनां ?

ज्ञातिभेदनलेन किं ? यदि सुहृद् दिव्योपधैः
किं फलम् ?

किं सपैः यदि दुर्जनाः ? किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि ?
घ्नीडा चैत्किमु भूषणैः ?, सुकविता यद्यस्ति
राज्येन किम् ? ॥

पृत्त — शार्दूल*

घने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णये पर्वतमस्तके वा ।
सुतं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥

पृत्त — उपजाति.

या साधूंश्च खलान्करोति,
विदुषो मूर्खान्, हितान्द्वेषिणः,
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षम्, अमृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्कियां भगवतीं भोक्तुं फलं चाञ्छितं
हे साधो! व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्व्वास्थां वृथा मा कृथाः ॥

पृत्त — शार्दूल*

अजानंन्शाहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
 स मीनोऽप्यज्ञानाद्ब्रुडिशयुतमश्रातु पिशितम् ।
 विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपञ्जालजटिलान्
 न मुञ्चामः कामान् अहह ! गहनो मोहमहिमा ॥

वृत्त — शिखरिणी.

यावत्स्थस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 प्रोद्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ४. प्रोद्दीप्ते-संदीप्ते

फलमलमशनाय, स्यादु पानाय तोयं,
 शयनमथनिपृष्टं, घल्कले दाससी च ।
 नयधनमधुपानघान्तसर्वंन्द्रियाणां
 अविनयमनुमर्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥

वृत्त — मालिनी.

मृत्पिण्डो जलरेखया यलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
 मागीकृत्य तमेव संयुगऽतै राज्ञां गणा भुञ्जते ।
 तद्दुर्दतेऽथवा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
 धिग्धिकतान् पुरुषाधमान्धनकणं
 चाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥

वृत्त — शार्दूल°

गंगातरंगहिमशीकरशीतलानि
 विद्याधराद्युपितचारुशिलातलानि ।
 स्थानानि किं हिमयतः प्रलयं गतानि
 यत्साधमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — १. 'हिमशीकर' — 'कणशीकर'

घृत्णाण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ।
 शफरीस्फुरितेनाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते ?

वृत्त — मनुष्यम्.

पाठान्तर — २. जातु जायते ! — न तु जायते

८१

क्वचिद्वीणावाद्यं, क्वचिदपि च द्वाहेति रुदितं
क्वचिद्विद्वद्रोषी, क्वचिदपि सुरामत्तकलहः ।
क्वचिद्रामा रम्याः, क्वचिदपि गलत्कुष्ठयपुषो,
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — १. वीणावाद्यं — वीणावादः

८२

समारम्भा भग्ना कति न कतिचारांस्तव पशो !
पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन् इद्विणमृगहृणार्णवजले ।
तथापि प्रत्याशा विरमति न तेऽद्यापि शतधा
न दीर्घं यच्चेतो नियतमशनिग्रावघटितम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

८३

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
गुणोदारान् द्वारानुत् परिचरामः सविनयम् ।
पिवामः शास्त्रौघान्, उत विधिधकाव्यामृतरसान्,
न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. सविनयम् — सविनयान्

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता,
निर्झरा वा गिरिभ्यः
प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो
घल्कलिन्यश्च शाखाः ।

धीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रथयाणां खलानां
दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयवशपवनानर्तितभ्रूटतानि ॥

वृत्त — स्रग्धरा.

गंगातीरे हिमगिरिशिलायद्गुपद्मासनस्य
प्रह्लाध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदियसेर्यत्र ते निर्विशङ्काः
संप्राप्त्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूधिनोदम् ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ता.

पाठान्तर — ४. — कण्डूयन्ते जरठहरिणाः स्यात्तमज्ञे मदीये,
अथवा *शृङ्गमज्ञे मदीये ।

धन्यानां गिरिकन्दरे निघसतां

ज्योतिः परं ध्यायतां

आनन्दाद्युजलं पिवन्ति शकुना निःशंकमङ्केशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादघापीतट-

घ्नीडाकाननकेलिकौतुकजुषाम् आयुः परिक्षीयते ॥

वृत्त — शार्दूल°

अहो धा हारे वा बलवति रिपो धा सुहृदि धा

मणौ धा लोष्टे धा कुसुमशयने वा उपदि धा ।

तृणे धा छिणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः

कथञ्चित्पुण्यारण्ये शिव शिथ शिवेति प्रलपतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

१ पाठान्तर — ३. यान्ति - यान्नु ।

अवश्यं यातारधिरतरमुपित्वापि विपयाः

धियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।

घञन्तः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय मनसः

स्यर्यं त्यक्त्या ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥

वृत्त — शिखरिणी.

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुत्तारिणी ।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैश्च कुर्वता ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. तथापि — तस्माद्दि ।

नमस्याधो देवान्, ननु हतविधेस्तेऽपि घशगाः;
विधिर्वन्धः, सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं, किममरगणैः, किं च विधिना;
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥

वृत्त — शिखरिणी.

ब्रह्मा येन कुलालयन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशायतारगहने क्षितो महासंकटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेष गगने, तस्मै नमः कर्मणे ॥

वृत्त — शार्ङ्गल

खलोद्भाषाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः ;
 निगृह्यान्तर्वाङ्मयं हसितमपि शून्येन मनसा ।
 कृतश्चित्तस्तम्भः ; प्रतिहतधियामञ्जलिरपि ;
 त्वमाशे मोघाशे किमु परमतो नर्तयसि माम् ॥

श्रुत — क्षिप्ररिणी.

पाठांतर — ४. किमुपरमतो — किमपरमतो ।

दीना दीनदुः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाधरा
 क्रोशद्भिः ; धितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद्वेदिनी ।
 याञ्चाभङ्गभयेन गद्गदगलत्रुह्यद्विलीनाक्षरं
 को 'देहीति' यदेत्स्यदग्धजठरस्यार्थं मनस्वी जनः ॥

श्रुत — शार्दूल°

पाठांतर — २. नरैर्न विधुरा — निरप्रविधुरा

क्षान्तं न क्षमया, गृह्योचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः,
 सोढा दुःसहशीतघाततपनाः क्लेशान्न तप्तं तपः ।
 ध्यातं चित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं,
 सत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तेस्तेः फलैर्ध्वचिताः ॥

श्रुत — शार्दूल°

ब्रह्मज्ञानविवेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
 यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः।
 न प्राप्नानि पुरा न संप्रति न च प्राप्नोति दृढप्रत्ययो
 वाञ्छामात्रपरिमहाण्यपि परं

त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥

वृत्त — शार्ङ्गल*

पाठान्तर — १. *विवेकिनोऽमलधियः--*विवेकनिर्मलधियः
 २. यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धना* — यन्मुञ्च-
 न्त्युपभोगकाश्चनधना*

इत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
 घराहो वा राहुः प्रभवति चमत्वारविषयः ।
 महीमेको मग्नां यद्यमघट्टइन्तसलिलैः
 शिरःशेषः शत्रुं निगिच्छति परं संत्यजति च ॥

वृत्त — शिरारिणी.

पाठान्तर — ३. दन्तसलिलैः--*दन्तमुकुटैः । घट्टसाक
 'दन्तसलिलै' पाठ सूचये चे

पातालाग्र विमोचितो वंत यली,
 नीतो न मृत्युः क्षयं,
 नो मृष्टं शशलाच्छनं च मलिनं,
 नोन्मृदिता व्याधयः ।
 शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणं,
 चेतः सत्पुरुषाभिमानगणनां मिथ्या बह्वङ्गज्जसे ॥

शत — शार्दूल*

पादान्तर — ४. बह्वङ्गज्जसे — दहन् स्थाने

जातः कूर्मः स पृकः पृथुभुवनभरायापितं येन मृष्टं
 श्राप्यं जन्म ध्रुवस्य ध्रमति नियमितं
 यत्र तेजस्विचक्रम् ।
 संजातव्यधंपक्षाः परदितयरणे नोपरिद्वान्त चाधो
 प्रद्राण्डोबुं यरान्तमं शक्यदपरे प्राणिनो जाततटाः ॥

शत — साधरा.

१०१

विरम विरसायासादस्माहुरध्यवसायती
विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीदसे ।
अधि जडमते ! कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न चा जलराशयः ॥
वृत्त — हरिणी.

१०२

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं
निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकम् ।
निरस्तनिःशेषविकल्पविस्तरं
प्रपत्तमन्यच्छति शंकरं मनः ॥
वृत्त — वंशस्थ.

१०३

चितोर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामा विधिगतीः ।
यद्यं पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां
प्रियामां नेष्यामो हरचरणचिस्तिक्शरणाः ॥
वृत्त — शिवरिणी.

पाठान्ता — २. विगुणपरिणामा विधिगतीः — विरसपरि-
णानां विधिगतिम् ।

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
 स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
 मुक्तैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
 स्वात्मानन्दपद्मप्रवेशकलनं शेषा घणिवृत्तयः ॥
 वृत्त — शार्दूल*

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा
 शूद्रोऽथ किं तापसः
 किं वा तत्त्वविद्येकपेशलमतिर्
 योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
 इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाना जनैः
 न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो
 यान्ति स्वयं योगिनः ॥
 वृत्त — शार्दूल*

यदासीद्दृष्टानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
 तदा दृष्टं नारीभयमिदमशेषं जगदपि ।
 इदानीमस्माकं पटुतरविद्येकांजनजुषां
 समीभृता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि धातु मनुते ॥
 वृत्त — शिखरिणी.

पठान्तर — २. जगदपि-जगदिति

१०७

भोगा भंगुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भवः
तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः ! कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छ्रितिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥
वृत्त — शार्दूल °

१०८

मातर्मेदिनि, तात मारुत, सखे तेजः, सुबन्धो जल,
घ्रातव्याम, निवद्ध एव भवतामेव प्रणामाञ्जलिः ।
युष्मत्संगवशोपजातसुकृतांद्रेकस्फुरन्निर्मल-
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे श्रद्धणि ॥
वृत्त — शार्दूल °

पाठान्तर — २. एव भवतामेव प्रणामाञ्जलिः —
एव भवतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

प्रकीर्णश्लोकाः

१०९

शैथ्या शीलशिल्पा, गृहं गिरिगुहा,
यस्मिं तरूणां त्यचः
मारुतः सुहृदो, ननु शितिरुहां वृत्तिः फलैः कोमलैः
येषां नैर्गमम्युपानमुचितं, रस्यं च विषाडूना,
मन्ये ते परमेश्वराः शिरमि यैर्यदो न मेयाञ्जलिः ॥
वृत्त — शार्दूल °

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
 विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
 महद्भिः पुण्योधैश्चिरपरिगृहीताश्च विपया
 महास्तो जायन्ते अस्मन्मिय दानुं विपयिणाम् ॥

श्ल — शिगरिणी.

आदित्यस्य गतागतरहरदः संक्षीयते जीवितं
 व्यापात्र बहुकार्येभारगुरुभिः कालो न विश्रायते ।
 रुद्धा जन्मजराधिपत्तिमरणं प्रासन्न नोत्पद्यते
 पीन्या मोहमर्या प्रमादमदिरामुन्मत्तभृतं जगत् ॥

श्ल — शार्दूल

क्षणं घातो भूत्या, क्षणमपि युवा कामरम्बिकाः,
 क्षणं विमर्द्दीनः, क्षणमपि च भंगूर्णविभवः ।
 जराजीर्णरुद्धैर्नष्ट इय यन्त्रीमण्डितननुः,
 नरः संसागरते विशति यमधानीजयनिकाप ॥

श्ल — शिगरिणी.

प्रियसख ! विपद्दण्डव्रातप्रपातपरम्परा-
परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालघत्
भ्रमयति मनो नो जानीमो किमत्र विधास्यति ॥

श्रुत — हरिणी.

माने म्लायति, खण्डिते च वसुनि,
ह्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि,
क्षीणे बंधुजने, गते परिजने, नष्टे शनैर्यौघने ।
युक्तं केशलमेतदेव सुधियां यज्जहनुकन्यापयः-
पृतगायगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निधासः यथचित् ॥

श्रुत — शार्ङ्गल *

पाठान्तर — ४. तटीकुञ्जे — दरीकुञ्जे

अभिमतमदामानमंधिप्रभेदपटीयसी
गुरतरगुणग्रामांभोजस्फुटोज्ज्वलसन्निवृत्ता ।
विपुलविलसद्ब्रह्मायस्त्रीविदानकुठारिकां
जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विदंयनम् ॥

श्रुत — हरिणी

११६

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनम्
केयांचिद्वैतन्मदमानकारणम् ।
स्थानं विधिकं यमिनां विमुक्तये
कामानुराणामतिक्रामकारणम् ॥

११ — वंशस्थ.

११७

मिदं यत्नी विरदशूकरमांमभोजी
मंयत्सरेण रतिमेति किलैकथारम् ।
पारायतः सरशिलाकणमाप्रभोजी
कामी भयव्यनुदिनं यद् कोऽय हेतुः ॥

११ — वर्गनमित्तदा.

११८

कृशः कानः सद्भजः भयजरहितः पुच्छपिकण्डः
मणी पृथक्कृतः कृमिपुण्ड्रशतरागृततनुः ।
भुवाशामो जीर्णः पिष्टककणान्यापितमण्डः
शुभीमग्येति भ्वा हनमपि ष हन्त्येय महनः ॥

११ — निवर्त्तनी.

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य
 चित्तं न निर्दहति कौपकृशानुतापः ।
 कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशैः
 लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥

वृत्त — वसंततिलका

पाठान्तर — १. लुनन्ति यस्य — खनन्ति यस्य.

सुकविता यद्यस्ति, राज्येन किम् ?

*

ब्रीडा चेत् किमु भूषणः ?

*

पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?

*

किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः ?

*

क्षान्तिश्चेत् कवचेन किम् ?

*

शुचि मनो यद्यस्ति, तीर्थेन किम् ?

*

अपयशो यद्यस्ति, किं मृत्युना ?

*

ज्ञातिश्चेत् अनलेन किम् ?

*

सत्यं चेत्, तपसा च किम् ?

*

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ?

*

प्रस्ते न किं केन वा ?

*

मंदीते मयने तु कृपापन्नं प्रत्युद्यमः कीदृशः ?

*

निपुणता का ? धर्मतत्त्वे गतिः ।

*

का क्षान्तिः ? नमयच्युतिः ।

*

राज्यं किं ? आशाफलम् ।

*

कः शूरः ? विजितेन्द्रियः ।

*

मेघस्य विप्रचनम् ।

*

जदि मद्म ।

*

माग्गाग्मानय ।

*

दुःखिते गुरु दग्गाम ।

*

प्रश्नत्तद्म भवान् गुणान् ।

*

विद्विपोऽप्यनुनय ।

पापे रतिं मा कृथाः ।

मोहं मार्जय ।

शान्तं भावमुपैहि ।

चेतः । प्रसीदाधुना ।

विद्या परं ददतम् ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने ।

विभूषणं मोनमपंडितानाम्

कवयो ह्यर्थं विनापीश्वराः ।

मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ।

विद्याविहीनः पशुः ।

‘मियं कृत्या मौनं’ पुरुषमभिजातं कथयति ।

नाम्न्युषमस्रमो यंधुः ।

शीघ्रं पां भ्रूणम ।

पेश्वर्यस्य विभ्रूणं सुजनता ।

शौर्यस्य प्राक्मंयमः (विभ्रूणम) ।

न निम्नितायां द्विरमन्ति धीराः ।

न्याप्यापयः प्रथिचलन्ति पदं न धीराः ।

सं सं गद्यमि तस्य तस्य पुरतो मा शूहि दीनं यद्यः ।

विषेकभटानां भयति विनिपातः शलमुषः ।

भोक्नुं न भोक्नुं क्षमाः ।

शोभेन्त्यात्पतिविनश्यति ।

वचो हि सत्यं परमं विभूषणम् ।

*

न खलु घयस्तेजसो हेतुः ।

*

बलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी ।

*

कालाय तस्मै नमः ।

*

नहि शशक-विषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ।

*

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः ।

*

तन्मिश्रमापदि सुखे च समक्रियं यन्तु ।

*

हृदि स्वच्छा वृत्तिः ।

*

विपद्युच्चैः स्थेयम् ।

*

अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ।

*

सन्तः साध्वर्यचर्याः ।

*

संस्तारे रे मनुष्याः ! पदत यदि सुगं
स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ।

भोगे रोगभयम् ।

गुणे मलभयम् ।

चित्ते नृपालाद्भयम् ।

शास्त्रे पादभयम् ।

आघाते मरणेन जन्म ।

अस्वर्गेण विभक्तयोऽप्युपदताः ।

कथमहो मोहात् लज्जामहे !

नैवागमेषाभयम् ।

तृप्ता न त्रीणां, तयमेव त्रीणां ।

न नृ भयन् इतिहो यस्य तृप्ता विदाता ।

चयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ।

*

तल्पमस्वलपमुर्वी ।

*

सन्तो वनान्तं गताः ।

*

मही रम्या शय्या ।

*

विपुलमुपधानं भुजलता ।

*

योगी सुखं तिष्ठति ।

*

आयुः कलीललोलम् ।

*

धर्मं एको हि निश्चलः ।

*

बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

*

संत्यज निजां कल्लोललोलां गतिम् ।

*

लीये परे ब्रह्मणि ।

*

जीर्णमंगे सुभाषितम् ।

*

सौ क्त का ञ्ज लिः

4

वाभूयणं भूयणम्

‘सूक्तिसुधा’ करतां जरा मोटां अने अर्थगंभीर एवां वचनोनी अहीं अंजली धरी छे. एनो हार वनावी कंठमां धारण करवायीं अनेक आपत्तिने बखते सदुपाय सूझे छे.

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।

*

संतः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ।

*

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

*

मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्वन्द्यो न सेवांजलिः ।

*

न ज्ञाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।

*

प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ।

*

पीत्या मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ।

*

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कः ?

*

न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफलगुताम् ।

*

विवेकघटानां भयति विनिपातः शतमुखः ।

*

नोदकोऽप्ययलोकते यदि दिशा,
सूर्यस्य किं दूषणम् ?

*

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षकाः, न मणयो
येरर्घतः पातिताः ।

*

परं नैव यदा करीरयिष्टपे, दोषो वसन्तस्य किम् ?

*

लक्ष्मीर्यत्र, पतन्ति तत्र विद्युत्तद्वारा इव ध्यापदः ।

*

फालः काल्या भुवनफलयोः प्रीहति प्राणिसारैः ।

*

तर्किक नाम निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थितम् ?

*

को देहीति घदेत्स्वदग्धजठरस्याथं मनस्वी जनः ?

*

सर्वैः शृच्छ्रगतोऽपि धांछति जनः सत्वानुरूपं फलम् ।

*

किं जीर्णं तृणमस्ति मानमदतामप्रेसरः वेत्सरी ?

*

होतारमपि जुह्वानं स्पृशे दहति पाचकः ।

*

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनेर्नो कितः ?

*

अवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ।

*

वाप्येका समलं करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते ।

*

तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् (पंडितान्) संरुणद्धि ।
न भवति विसर्तंतुर्यारणं चारणानाम् ॥

*

अदृष्ट] महतां निःसीमानश्चरिधयिभूतयः ।

*

कल्पांतैष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनम् ।

*

अधोमुग्गस्यापि तनूनपातः

नाथः शिवा याति कदाचिदेव ।

*

स्यार्थो यस्य परार्थ एव स पुमान्

पक्षः सतामघणीः ।

*

प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो

यस्तपो मन्दभाग्यः ।

*

दधस्मात्तु पराद्मुखोऽसि, घयमप्येकान्ततो

निस्पृहाः ।

*

मखे नाग्यचोप्रेषो जगति विदुषोऽग्यत्र तपसः ।

*

सर्वं यस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ।

*

घनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ।

*

चेतःसन्ननि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ।

*

साहित्यसंगीतकलाविहीनः

साक्षात्पशुः पुच्छधिपाणहीनः।

*

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ।

*

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं

केपांचिदेतन्मदमानकारणम् ।

*

फलाशेषश्चन्द्रः, शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥

*

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो

गृह्णाति तुल्यं जलम् ।

*

तद्दीरो भव, वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः॥

*

सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं ।
सूक्ष्मा पत्र पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोविन्दवः॥

*

भोगः कोऽपि स एक एव परमो
नित्योदितो जृम्भते ।

*

यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विषयाः
त्रैलोक्य-राज्यादयः ॥

*

को वा धीचिपु बुद्बुदेपु च तद्धिल्लेखासु च
स्त्रीषु च ।
ज्वालाग्रेषु च पद्मगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ॥

*

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेशहतये ।
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्धये विषयिणाम् ॥

*

नृभिः प्रागप्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिद्भुना ।
नमद्भिः कः पुंतामयमतुलदर्पज्वरभरः ?

*

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्धवान् को दरिद्रः ॥

टिप्पण

नक्षत्रमाला

१

विद्या — विद्-जाणवुं.

तपस् — तपश्चर्या. एतुं कठग काम के ले करवाथी शक्तिओ वधे. शारीरिक, वाचिक, मानसिक, तथा आत्मिक शक्तिओ ले कर्म बढे वधे छे तेने तपस् कहे छे.

[तपथी शक्तिओ वधे छे, ज्यारे भोगथी ते घटे छे. क्रोध के द्वेषथी पण तप क्षीण शाय छे.]

अन्वय — मर्त्यलोके चरन्ति ।

२

साहित्य — (१) विचारोना वाहन तरीके भाषानी केळवर्णानुं शास्त्र. आने व्युत्पत्ति पण वहे छे. (२) भाषान्त अभिजात ग्रंथराशिने पण साहित्य कहे छे. 'वाङ्मय,' अने 'सास्वत' ए वे शब्दो आ ज अर्थना छे.

कला — मूंगो माणस पण जेमां फावी शके ते कला — एही एक मजानी व्याख्या शुक्रनीतिमां आपेली छे.

विषाण — शींगडुं.

भारधेयम् — भाग्य, सद्भाग्य.

सरस्वातो : धर्मेण हीनाः पशुभिस्समानाः ।

यं (उग्रं) कृत्वा (नरः) न अवसौदति ।

उद्योग करवाधी माणस पडतो नथी, तेनो नाश
यतो नथी

मनु बहारनो होय तो तेनाधी नाधी जवाय, एण
रोगनी पेंठे शरीरना ज वेठो होय तो तेनो समुद्रगो नाश
न करीए तो ते आरणो रवेनाश जहर करवानो.

मरणागो : उद्योभिनं पुण्यसिद्धमुपैति लक्ष्मीः ।

४

मूळ श्लोकमा 'को न याति वशं लोकं' एवो पाठ
हता. पणं कवि तो नीच लोको विवे ज कहेवा मागे छे.
शीलवान पुढरो लोचने वश एता नथी. ले मूदंग
(माडीना अंगराय्य) होय ते ज 'लोट' मळवाधी
नीटुनीटु बोले छे

पिण्ड — मातनो के लोटनो गोळो, गादारुं, लच.

५

जरी प्रेम होय छे त्या स्व-पर एरो मेद होतो
नथी, त्या 'साठं ताठं' कोई करतु नथी. इतारुं के सातर
वचमां भाष्यो के तरत ज सुदाई दाह थाय छे.

अधुना — अधुना हनना.

यः (वित्तं) न ददाति न वा भुंक्ते तस्य (वित्तस्य)
मृतीया गतिः (नाशः) भवति ।

लोभधी अने कंजूसाईधी धननो संग्रह करवायी
कशो लाभ नधी. सोमनाथना मंदिरनी संपत्ति जेम
खंडाई तेम तेनो नाश ज थवानो. सरखावो :

कृपणेन समो दाता भुवि कोऽपि न विद्यते ।

अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति ॥

— व्यास

७

परिचर — सेवा करवी.

स्वैरकथाः — सहेजमा बोलेला वचनो.

पाठान्तर — २. ते न उपदेशम्—नो सदुपदेशम् ।

८

अंबरखण्ड — (१) वहनो ककडो, धोतियुं;

(२) आकाशनो भाग.

संधीतः — संख्ये—टांकुं, लपेटकुं, धींटाळकुं.

चन्द्रमाः — चन्द्रमस् नुं प्रदमा एकदचन.

दीर्घत्यं — ककोडी दशा, दुर्गति.

पौर्णिमानी रात्रे जे आकाशमा चंद्र पयों रेमा ज
पीजे दिवसे सूरजने फरतो जोई, कविने धरु के वे
वच्चे एक ज धोतियुं छे. एके उतार्युं ते पीजो पहेरे छे !

घृत्ति — (१) गुजरानतुं साधन, आनीविका;

(२) स्वभाव.

लुब्धक — शिकारी.

धीयर — माडी.

पिशुन — नीच, खल.

घिहित — कृत, योग्य, निर्दोष

संतोषयिदितघृत्तिः — संतोषेण निहिता कृता कृतिः
येन तः । यश्चत्पराभाषणुष्टः ।

सस्वारोः अकारणादिष्णुनैरदारुणाः (सत्याः) ।

— धान

अपीनो बंधार्थी विचारो अपीण तुं साय ।
बन्दिन ज तेने राई जाय ते.

काळ अग्नत छे. आपने काळ तुं रितादी राकाला
ह्या । आपने ज चाच्या जईए छीए.

धपमेय जोर्णाः — आपने ज पपी गया, भोग
भोगवारी सुचना टंडी पडती नदी, आपने ज टंडा
पईए छीए.

परिवर्तिन् — फरनार, चकडोळनी पेटे भमवार.
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युं ध्रुवं जन्म' मृतस्य च ।

— गीता

ते ज जन्मेलो कहेवाय के जेना जन्म्याथी एटले
के पुरुषार्थ वडे वंशनी उन्नते थाय छे

वंश — कुळ, खानदान, कोम, जाति.

घरं — मनाक प्रियम् । वधारे साहं, बहेतर.

दुर्गम् — दुःखेन गम्यते यत्र । कठण जग्या, पहाड,
किलो वगेरे.

घ्रान्तं — भटकबुं, रखडपट्टी.

घनचर — जंगली पशुओ, जानवरो.

घनेचर — जंगलभां बसनारा भील वगेरे माणसो.

'मूर्ख'ने ठेकाणे 'नीच' अथवा 'दुष्ट' पण वापरी
शकाय

स्तवक — गुच्छो, गोटो.

मनस्विन् — तेजदार माणस; पराकमी, पुरुषार्थी,
स्वभिमान धरावनार.

सरयावो : नैसर्गिणी सुरभिणः कुन्दुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि ह्वित्तिर्न चणैरवताडनानि । — भगभूति.

पाशान्तरमां मनास्विन्नमने ठेकाणे मनस्विनाम् जोईए.

લાંગૂલ — પૂંડું.

વિપ્લવસ્ય — સ્વરાજ્યનારની (આગઠ)

ગજપુંગવ — પ્રેષ્ટ હાથી. પુંગવ એટલે ઘડદ, પણ અહીં
'પ્રેષ્ટ' એટલો જ અર્થ થાય છે.

તુ — ઝગારે, વીજી વાગૂં.

ચાટુ — સુશામતના શબ્દો.

પ્રારમ્ભમ્ — શરૂ કરેલું.

પ્રારમ્ભ્ય ચોતમં પાઠમાં લૂચી છે. ઉત્તમ લોકો
નીચ લોકો જેમ ઢરે છે તેમ ન ઢરતાં શરૂઆત કરે છે
અને પ્રારંભ કરીને (પ્રારમ્ભ્ય) મધ્યમ લોકોની પેઠે તેનો
પરિલાભ પણ કરતા નથી. સરણાઓ :

અનારમ્ભો હિ વાર્યાણાં પ્રથમં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

પ્રારમ્ભસ્થાન્તગમનં દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

અને 'કર્મ ઝયાયો હ્યકર્મેણઃ' ।

મદ્દાહ્નોઃ — મહાન્ અહે (મૂર્ચ) વેપાં તે । મોંધા,
કીમતી.

મીમચ્ચિપ — મચંકર ચિપ.

મીર્તિ ન મેજિરે — વીક રાલી નહિ, સેવી નહિ.

સમુદ્રમંથન વચ્ચે જે ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમાં હાલાહલ વિષ પણ નીકળ્યું. છતાં અમૃત મળે નહીં ત્યાં સુધી દેવદાનવોએ મંથન બંધ રાખ્યું નહિ.

કોઈ પણ મહાન પ્રયત્નને અંગે શરૂઆતથી જ અल्प લાભ અને મહાસંકટો આવે છે. અल्प ફળોનો સ્વીકાર કરવાથી તેટલી તપસ્યા ઘટી જાય છે, અને મહાફલ દૂર દૂર જાય છે.

૧૭

આજ્ઞા — હકૂમત, સત્તા.

બ્રાહ્મણાનામ્ — બ્રાહ્મણાદીનાં સર્વવર્ણાનામ્ । ધર્મપરાણાં વિદુષાં વા । આને ઠેકાણે 'સમ્મનાનાં' કે 'દુર્બલાનાં' એવું મૂકશું ?

સત્તા, કીર્તિ વગેરે છ લાભ (ગુણ) જો ન યાય તો રાજાનો આશ્રય કરવામાં શો સાર ?

ન પ્રવૃત્તાઃ — પ્રાપ્ત થતા નથી, સધાતા નથી.

૧૮

મોટા મોટા નાગોના માથા પર એક મણિ હોય છે અને રાત્રે તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ પડે છે, એવી એક માન્યતા સ્લોકોમાં ચાલતી આવેલી છે. મણિમાં અનેક સારા ગુણો હોય છે, પણ સર્વ તો ભયંકર જ હોય છે. દુષ્ટ માણસ વિદ્વાન કે હુમ્મરી હોય તો તે વધારે ભયંકર નીવડે છે.

ઉત્પલ — કમલ. ઉત્પલકોમલં — કમલ જેવું કોમલ.

મહા (મોટા) શીલ (પર્વત)ની શિલાના સંઘાત (સમૂહ) જેવું કર્કશ (કઠોર, મજબૂત, અડગ).

વિપદિ ધૈર્યમ્ । અથ અભ્યુદયે ક્ષમા ।

વૈમઝ હોય ત્યારે મોટા લંકો વીજાનાં દુઃખ જોઈ કોમલ થાય છે. તેમણું હૃદય ક્ષટ પીગઢી જાય છે. પણ જ્યારે તેમના ડાર વિપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે તેઓ પોતાના પ્રત્યે કઠોર થાય છે; કષ્ટ વેટતાં ઢગતા નથી, શીલ છોડતા નથી.

નીતિ — સદાચાર, વ્યવહારકૃશક્તિ, કુટિલતા, દાવપેચ એમ વિવિધ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાય છે.

નીતિતિપુણાઃ — ચતુર મુત્સદીઓ.

લક્ષ્મીઃ — સંપત્તિ, વૈભવ.

ધીર — વિચારવાન, ઢાલ્યો. ધી (બુદ્ધિ) ચલાવનાર તે ધીર.

‘ચારુ લોકો કહે તેમ ચાલું,’ ‘નુકસાન ન થાય એટલું સાસ જોડું,’ ‘પોતાને ઘચાવીને બને તો વીજાનું મલું કરડું,’ એમ માનનારા આજે ઘણા થયા છે. તેથી જ આજનો જમાનો હલકો થયો છે. ‘જે નેક દેસાય

તેને જ વઢગી રહેકું, તેની જ હિમાયત કરવી, અને તેમ કરતાં જે આવી પડે તે ખુશી સાથે વધાવી લેકું, એ લક્ષણ વીરયુગનું છે.

૨૧

નમ્રા: — (૧) નીચે નમેલા; (૨) વિદેહી, વિનયશીલ.

ઉદ્રમ — ઊગવું તે.

ઘના: — વાદલાં.

નવામ્બુ — નવું પાળી.

ભૂમિવિહંચિન: — જમીન તરફ નીચે ફરેલા.

અનુદ્ધતા — ઉદ્ધત નહિ એવા. નમ્ર.

જાડો પોતાનાં ફલો ધીજાને આપે છે; મેઘ પોતાનું પાળી ધીજા માટે વર્ષે છે; સત્પુરુષો પણ મોતાની સપત્તિ પરોપકારમાં સર્વે છે; અને તેમ કરતાં તે ત્રણે મર્વ કરતા નથી, નમ્ર રહે છે.

૨૨

શ્રુત — વિદ્યા, શાસ્ત્ર, મળતર. વેદને શ્રુતિ કહે છે.

શ્રોત્રિય — વિદ્વાન.

ગુરુમુખથી સાંભરકીને વિદ્યા મળણ કરવામાં આવતી તે જમાનામાં આ શબ્દ તૈયાર થયો છે. /

પાણિ — હાથ.

દરેક વાક્યમાં વિમાતિ (દોષે છે) એ ક્રિયાપદ લેવું જોઈએ.

सारां स्नेहीं शुं शुं करे ते ते आ छोकमां
वर्णव्युं छे.

मित्रम् — स्नेही.

गुह्यं — गुप्त राखवा योग्य वात.

काले — संकट समये, अर्पाने दखते.

न जहाति — छोडतो नथी.

उपचीयते — वर्धते.

विमृशन्तः — विचार करवावाळा.

विपदा — विपत्तिधी.

मुंज्ञाता नथी केमके विपत्ति टकवानी नथी.

कम्दुकः — दडो.

करावातैः — कर एटले हाथ, एना आघातोधी.

पातितः — पाडेलो.

उत्पतति एव — जहर ऊटले छे.

घृत्त — (१) शील, चारिड्य; (२) गोळ.

साधुघृत्त — (१) सज्जन; (२) गोळ दडो.

स्थायिन् — कायम टकनार.

अस्थायिन् — न टकनार.

२६

आर्य (श्रेष्ठ) पुरुष पडे तो पण दडाना पडवा प्रमाणे पडे छे. एटले के तरत पाछो ऊछळे छे.

अनार्य (पामर) माणस तो जेम माटीनुं टेफुं पडे तेम पडे छे. •

२७

कदर्थित — पजवायेलो, दुःखित.

प्रमार्ष्टुम् — प्रमृज् — भूमी नारडुं.

तनूनपात् — अग्नि, देवता.

शिखा — ज्वाळा.

मशाल नीचे करीए तो पण ज्वाळा तो उपर न जवानी.

टिप्पण

सद्बोधशतकम्

मंगलाचरण

दिक्कालाघनयच्छिन्न — दिना, काळ इत्यादिधी
अमयांदित; स्वच्छकाळ वगैरेधी पर.

चिन्मात्रमूर्ति — चिन्मात्रं मूर्तिः यस्य । केवल
(शुद्ध) ज्ञान ए ज जेतुं स्वरूप छे तं.

सत्यं ज्ञानमनन्तं धर्म । — तैत्तिरीयोपनिषद्

स्यानुभूत्येकमानाय — स्यानुभूतिः एव एकं मानं
प्रमाणं ज्ञानमाधनं यस्य सः तस्मै । स्यानुभूति आत्मसाक्षा-
त्कार ए ख जेने जाणवानुं एक माधन छे तेने.

१

प्रच्छन्न — गुप्त, गूढ.

गुप्त - रक्षाएलं, सुरक्षित

संमृज्य माहित्यमां विद्यानां प्रगल्भि अनेक रीति
धयेली छे:

विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ।

सा विद्या या विमुक्तये ।

विद्याविहीनः पशुः — सरसामोः

माहित्यसंगीतचन्द्रविहीनः साधान् पशुः पुच्छविद्याविहीनः ।

आ श्लोकमां पणा रूपो होवादी अर्थकार मान्यारुच
पाव छे.

मूर्धजाः — मूर्ध्नि जाताः मूर्धजाः । माथाना वाळ.
(मूर्धन्-माथुं; जन्-जन्मबुं, पेदा थबुं.)

संस्कृता (वाणी) — शास्त्रसंस्कारयुक्ता प्राम्यत्वादि
दोपरहिता च । गीतामां तेनुं वर्णन आम कर्तुं छे :

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

द्याम्भूषणं भूषणं — सरखावो

कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्टतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनु धीराः सूत्रतां वाचमाहुः ॥
— भवभूति

तेम ज

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ।

कुमारसंभव १-२८

३

पताङ्गुशाः — दानशीलाः, चातकाधाराः (श्लोक १५
जुओ)

सरखावोः

याया मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।

मेपदूत

तेम ज

साधुरेवाधिभिर्याच्यः क्षीणसत्त्वोऽपि सर्वदा ।

शुष्काऽपि हि नदी मार्गे सान्यते सलिलाधिभिः ॥

૪

સ્મયદૂષિતા: — ગર્વથી દૂષિત.

અધોધોપદતા: — અજ્ઞાનપ્રસ્તા:

જીર્ણમદ્ગે સુભાષિતમ્ — વિદ્યા અને વચનચાતુરી
કોની આગઢ વ્યક્ત કરવી ? તે અંદર ને અંદર મુકાઈ ગઈ છે.

અદેરાઈ, અહંકાર અને અજ્ઞાન કે જઢતા એ ત્રણે
કાવ્ય, સાહિત્ય તેમ જ કબ્જાની સાચી કદર કરવામાં
અન્તરાયો છે.

૫

ચલ્લાચલ — અતિશય ચંચલ, અતિશયતા થતાવવા
માટે 'ચલ'ને અહીં ઘેવડયું છે. અને તેથી પહેલા ચલના અન્ય
અ નો આ ધયો છે. ચલ+અચલ એમ પણ રૂપ ધની
શકે છે અને ત્યાં અચલનો અતિચલ એવો અર્થ થાય છે.
નાસ્તિ ચલં યસ્માન્ તન્ ।

સારસાગ્રી :

લક્ષ્મીસ્ત્રીયતરક્તમાત્રચપલા વિશુચલં જીવિતમ્ ।

૬

દુષ્કૃલં — નાનુદ રેતાનું કનડું; રેશમી કનડું.

નિર્ધિશોષ: અધિવયરહિત: મૈદરહિત: યિશોષ: ।

મદ્દાય વગનો કેર, અન્ત(

નરગાગ્રી : સર્ગા: સંપત્તયસ્ત્રાય સંતુષ્ટે યસ્ય માનસમ્ ।

ઉપાનસૂદ્ધપાદમ્ય નનુ ચર્માદૃતૈવ મૂ: ॥

— દિતોપદેશ

મયા મેતોય એવ પુસ્તકય પરં નિપાનમ્ ।

अज्ञः — जानाति इति ज्ञः; न ज्ञः अज्ञः ।

दुर्विदग्ध — कुसंस्कारी, अर्धदग्ध, दुर्विनीत.
विदग्ध-सारी रीते बाळेलुं, परिपक्व, शुद्ध, संस्कार पामेलो,
भणेलो.

सरखावो :

A little knowledge is a dangerous thing;
Drink deep or taste not the Castalian spring.
— Pope

८

द्विपः — द्वाभ्यां (शुंडया मुखेन च) विवति इति
द्विपः । हाथी.

सरखावो : अल्पविद्यो महागर्वी ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितमन्यमानाः ।
— कठोपनिषद्

९

जुहान — आहुति आपतो — आपनार — माणस.

पायकः — अग्नि. पुनाति इति पायकः ।

दोषोने षाळीने पवित्र करनार.

सरखावो : हराप्रपि नृपो हन्ति ।

तेन ज राजसेवा मनुष्याणां अतिधारावहेलनम् ।

पमाननपरिष्वङ्गो व्यालीवदनसुंषनम् ॥

— कुवलयानन्द

लोभः — प्राप्तेऽप्यर्थे अधिकप्राप्तीच्छा ।

लोभ कथां पापानु मूल गणाय छे. लोभः पापस्य कारणम् ।

लोभः स्वयोऽपि तान् हन्ति श्वित्रं रूपमिवेक्षितम् ।

तान् — अखिलान् गुणान् । श्वित्र - कोट.

पिशुनता — पाठकृषी दोष काह्वानी के चारी
म्यावानी देव.

तीर्थम् — तीर्यते यत्र तत्तीर्थम् । घाट, पार
ऊत्तरवानो मार्ग, आरो, पवित्र स्थान.

निजाः — पोतीकाओ, गंगावहान्नाओ

अपयशो — सरसाओ :

गंभाविनस्य चारीतिः मरणादतिगिच्यते । — गीता

११

जदि — मारी नास. इन-मारव.

पदयी - मार्ग

१२

दुग्धजस्यभेदयिधी वैदग्ध्यम् — दूध ने पाणी
मुदा पाह्वानी हुंमनी कदा गंशुन साहित्यमां षदु मशई छे
मरणाओ : नीशुशिविवेके हुंमादग्यं समेव कुरने येन ।

विधेऽरिमप्रभुतान्यः कुन्मनं पाददिप्यति ष ॥

— भाषिनीनिलाग

विद्यमानम् — हस्ती धरावती वस्तु
शशकविषाण अथवा शशशृङ्ग, बन्ध्यासूत,
खपुष्प इ. शब्दो असंभवित वस्तु माटे वपराम् छे.

बोलवा उपरशी माणसनी लायकात जणाई आवे छे.
न नीचजातस्य ललाटशृङ्गम्, कुलप्रसूतस्य न पाणिपद्मम् ।
यथा यथा मुञ्चति वाक्यवाणं तथा तथा जातिकुलप्रमाणम् ॥

दुधुक्षसि — तुं दोहवाने इच्छे छे. 'दुह्-दोहर्तुं'
आ इच्छादर्शक रूप छे.

अनिशम् — हमेश

अति संक्षेपने कारणे आ श्लोकमां वे उपमाओंतुं
मिथ्रण (सकर) ययुं छे. सरखावो :

दुदोह गां स यज्ञाय सत्याय मघवा दिवम् ।

— सुगंत

गोचर — ज्ञात, प्रत्यक्ष. गो (इन्द्रिय)+चर ।

अम्भोदयर — मेघध्रंष्ट (अम्भम् + द + यर)

कार्पण्योचित — दीन वचन

चातक पश्री विषे संस्कृत कण्ठानो संकेत छे
के, से आकाशमांधी पठतुं पानी ज पीए छे अने बाहीनी
वचन ते पठवानी राह जुए छे. ते उपरसी उरुट प्रतीशा

માટે, ચાતકની જેમ રાહ જોવી એવી કહેવત ઘડું પઢી છે.
 સરસ્વાતોઃ ધરણીપતિતં તૌયં ચાતકાનાં રુઝાશ્ચરમ્ ।

યાચના કરવાનો પ્રસંગ આવતાં સ્વમાન ધરાવનાર માગસને
 કેટલી મનોવેદના થાય છે તે નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે.

દેહીતિ વક્તુશ્ચમસ્ય ચદ્ દુઃસમુપજાયતે ।

દાતા ચેત્તદ્દિજાનીયાન્ દદાત્સ્વપિશિતાન્યપિ ॥

— પ્રસંગાવલિ

૧૬

અયસ્ — લોહું, તાંતું

સ્વાત્યામ્ — સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય ત્યારે
 સમુદ્રમાંની હીપો ઝખડે છે અને તેમાં વરસાદનાં ટીપાં પડતાં
 તેનાં મોતી થાય છે, એવી માન્યતા છે.

પાત્રવિશેષે ન્યસ્તં ગુણાન્તરં વ્રજતિ શિલ્પનાધાતુઃ ।

જલમિથ સમુદ્રશુભર્તા મુક્તાફલનાં પચોદસ્ય ॥

વરાહમિહિર ૨૨-૧૩

મોવત તેવી અસર.

૧૭

તે — તેઓ, જાણીતા, લોકપ્રસિદ્ધ.

કૃશાનુ — અગ્નિ

કુદરતી ઘટના ઉપરથી નૈતિક તત્ત્વ ઘટાવડુ અથવા
 તેની ઉપર ભાવારોપણ કરવું, એ આંગલ કવિઓની એક
 સાસિયત મનાય છે. પણ તે ભર્તૃહરિ જેવા પ્રાચીન
 કવિમાં પણ થકુ સુન્દર રૂપમાં મળી આવે છે.

मित्रापदं° — आपत्ति ज मित्रतानी साची कसोटी छे.
निकपमावा तु तेयां (मित्राणां) विपन् । — हितोपदेश

१८

एक दरिद्री माणसे स्मशानमां धडैला शबने पोताना
दारिद्र्यभार साथे थोडा दखत माटे साट्टु करवा बीनव्युं. पण
शबे विचार कयों के आ तो खोटनो वेपार छे तेथी एणे
तेने जवाब न आपवाचुं ज उचित मान्युं.

सरखावो : दारिद्र्यान्भरणाद् वा मरणं मे रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥

— मृच्छकटिक मां चारुदत्त

१९

मदः — हाथीना गंडस्थळ्यांथी शरतो मद, दान.

सत्त्ववत् — तेजस्वी, बळवान

सरखावो : तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते । — कालिदास

२०

पाद् — पग, किरण

इनकान्तः — सूर्यकान्तमणि

निकृति — अपमान

यद्...तद् — जो...तो पछी.

धूळ्जे विषे पण एक कविए आम ज कर्तुं छे :

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥

२१

अघकरनिकर — कचगनो ढगलो, उकरडो
घृकयाकु — कूकडो (कृकेण गलेन वक्रित इति ।)
सरखावो : वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो
सुमुञ्जिता नैव तृणं चरन्ति ।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता
न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥

२२

सरखावो :

इक्षोरभ्रात्कमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।
तद्वत् सज्जनमैत्री विपरीतानां च विपरीता ॥

— शार्ङ्गधरपद्धति

वे दुर्जनो जो पास आवे तो बखत जता तेमनो संबंध
वधारे ने वधारे बगडतो जाय छे, ज्यारे सम्जनो संबंध
वधारे ने वधारे स्निग्ध यतो जाय छे.

२३

धैर्यम् दृढचित्तत्वम् ।

मनसो निर्विकारत्व धैर्यम् सत्स्वपि हेतुषु ।

युधि यियक्रमः — युद्धे चाप्यपलायनम् । — गीत।

अभिरतिः — प्रीति, संग्रहेच्छा

२४

अकारणयिग्रहः — कारण विना लडवाड.

सरखावो : अकारणाविष्णुतवैरदाहणादसम्बन्धात्कस्य भय न
वियते ।

— बाण

योषित् — स्त्री

असहिष्णुता — (तेमनो उत्कर्ष) सहन न थवो ते,
अदेखाई

२५

प्रणयिता — भक्ति, निष्ठा (प्रणय-प्रेम, भक्ति)
प्रकृतिमहताम् — प्रकृत्या महताम् । स्वभावे
मोटाओना

करे भ्लाध्यः त्यागः -

दानेन पाणिः (विभाति) न तु कंकणेन ।

मुखे सत्या घाणी - किं वाचां मण्डनम् ?
सत्यम् । — शंकर

श्रुतमधिगतं च ध्वणयोः -

श्रोत्रं श्रुतेन एव (विभाति) न कुण्डलेन ।

२६

पद्म - सूर्यधी विकसतुं कमळ

कौरव - चन्द्रधी विकसतुं कमळ, कुमुद

विकचीकरोति — विकसित करे छे, सोलवे छे.

विकच - विगतः कचः यस्मान् । प्रकुञ्ज, स्कुट. (कच-घडी)

नाभ्यर्थितोऽपि नो मंथन्व दिनकर, चन्द्र तथा
जलभर प्रणे साये लेवानो छे

श्रुताभियोगाः — श्रुतः अभियोगः उत्साहपूर्वकः

यत्नः यैस्ते । श्रुतोद्योगाः ।

स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ।

शास्योद्धनः— शालि नामना चोखानो- कमोदनो-भात
मनस्वी — प्रशस्तं मनः अस्य अस्तीति । उदार —
उन्नत — मनवालो

कार्यार्थी — कार्य अर्थयते इति । काम करवा माग्नार
(विद्यार्थी, धनार्थी इ. नी जेम)
सरस्वावोः सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
तेम ज क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ।

अभिमुखनिहत — सागी छातीए धवायेलो
साधुवादः — ' साधु साधु ' इति वादः उक्तिः ।
'शाबाश,' 'शाबाश'ना पोकारो, जयजयकार
विष्टनु तावत्* — सरस्वावोः
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
— गीता

अवधार्या — विचारवी घटे छे.
आधिपत्तेः — मरण पर्यंत
विपाकः — (पच-रांधवुं) राधवुं ते; पक्वता, फळ,
परिणाम
अतिरभसकृत — अति उतावळधी करेलुं, वगर
वचार्ये करेलुं

सरखावो : सहसा विदधीत न क्रियां, अविवेकः परमापदां पदम् ।

— भारवि

३०

दिशति — उपदेशे छे, बतावे छे, आपे छे ।

अपाकरोति — (अप+आ+करोति) दूर करे छे.

संस्कृतमां उपसर्गोनी मददधी अनेक अर्थभेद सहेलाईयी उपजावी अने बतावी शक्य छे.

सत्संगतिः* — सरखावो :

संगः सतां किमु न मङ्गलमातनोति । — जगन्नाथ पण्डित

सतां हि संगः सकलं प्रसूते । — सभानरञ्ज

सतां सद्भिः संगः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

— भवभूति

३१

पेश्वर्यम् — ईश्वरस्य भावः । स्वामित्व, वैभव

उपशमः — शान्ति, इन्द्रियनिग्रह, इन्द्रियजय

चित्तस्य* — सात्त्विक दाननुं आ लक्षण ज छे.

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः । — गीता

प्रभयितुः — निग्रहानुग्रहमर्थस्य । प्रभुना धरानारतुं

सरगागो :

ज्ञाने मौनं, क्षमा शक्तौ, त्यागे श्लाघाविषयेयः ।

गुणा गुणानुबन्धिनाम् तस्य (दिव्यीपस्य) संप्रगता इव ॥

— रघुवंश

शीलं* — सरगागोः कोऽलंकारः ? शीलम् । — वाङ्मय

जलायते — जलमिव आचरति । जलवच्छीतलो भवति । सा अने बीजा नामधातुओ छे, अने ते अय् प्रत्यय लगाइवाधी बने छे.

कुल्या — कावोचियुं.

माल्यगुण — हारनो दोरो

समुन्मीलति — विकसे छे, प्रकाशे छे

सखावो : अहो वा हारे वा.....श्लोक ८९

परितर्जयन्ती — धमकावती, बीक बतावती.

तर्ज् (बीक बतावबी) उपरधी बनेलो तर्जनी शब्द अंगूठा पासेनी आंगळी माटे वपराय छे, कारण धमकावतां तेनो उपयोग थाय छे.

भिन्नघटात् इव लम्भः — फूटेला घडामांधी जेस पाणी

चित्रम् — विचित्र, आश्चर्यकारक

अहितम् — स्वविनाशहेतुभूतं कर्म । परापकारम्

मानस — हे मन. कवि मनने उद्देशीने प्रथ करे छे.

आत्मनीनं — आत्मने हितम् । आत्मने माटे हितकर.

आत्मलीनं — आत्मनि अन्तःकरणे लीनं गूढ स्थितं, न तु दूरस्थम् ।

आन्त्यापि — भूलथी पण, क्यारेक पण

निर्धृतिः — शान्ति, मोक्षमुख, परमानन्द
सरखावो : तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः

तेषां मुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । — कठोपनिषद्

३५

अकिञ्चन — नास्ति किञ्चन यस्य सः । जेनी पसे
कशुं नथी एवो, गरीब, पूरेपूरो अपरिमही

दान्त — इन्द्रियनिग्रहवान् ।

निग्रहो वाय्वृतीनां दम इत्यभिधीयते ।

शान्त — यतचित्त, जेणे पोतानुं चित्त कायूमां
राखुं छे ते.

सुरसमय — आनन्ददायी, सुखपूर्ण

सरखावो : संतोषामृततृप्तानां यत्सुरां शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्दनलुब्धानां इतधेतथ धावताम् ॥

— हितोपदेश

३६

घाटुल — तुषामतसोर

घुट — अविनीत, निर्द्वज, धीट.

अप्रमलभ — पीकण, अगंकारी, गामडियो.

अभिजात — संकारी, कुलीन, रानदान

गहनः — दुःश्रेणाधि अवगन्तुं अशक्यः ।

सरखावो : वरं वनं वरं बद्धिः वरं भारोपजीवनम् ।

पुंगां विवेकहीनानां मेवया न भनाजंनम् ॥

— रामानन्द

भारोपजीवनम् — हमारी के बैगहं करीने जीवतुं ते

असुभंग — मरण. असवः-प्राणाः । आ शब्द बहु-
वचनमां ज वपराय छे.

पदमनुविधेयं च महताम् — अनुयाहि साधु-
पदवीम् । शुभो श्लोक ११

असिधाराघत — तांडानी धार उपर चाल्या के
सूत्रा जेहुं अपरं मत, अति विकट कर्म.

सरस्वातो : धुरस्थ धारा निशिता दुरत्यया ।

दुर्गे पयस्तत्कवयो वदन्ति ॥ —कठोपनिषद्

मध्येष्टम् — शृष्टस्य मध्ये इति मध्येष्टम्-
अव्ययीभाव समास. जेमके मध्येमहाभारतम् मध्येमहम् इ.

कमटपति — कूर्मावतारी विष्णु

सः एतले शेषः

प्रोढाधीनं कुरुते — सोव्यर्मा ले छे.

प्रदानं प्रहृष्टम् — दान आपे ते तेनी कोई पण
जातनी जाहेसन कर्मा विना.

संघमविधि—प्रत्युद्यानाभिवादनदिना आदरविधिना
ओत्तुप्यम् । उन्नीने उतापज्या सामा जई रक्षण
करहुं ते. संघम — आदर, उतापज.

निरभिभवस्तार — निःशरहित

अनुत्सेयः — निरभिमानता

मरणातो : श्लोक ३७

क्षुत्क्षामः — क्षुधा क्षामः । भूखपी क्षीण षयेलो.

विपन्नदीधितिः — विपन्ना नष्टा दीधितिः दीप्तिः

यस्य सः । नष्टतेज, तेजोहीन.

इभ — हाथी

केसरी — केसरः (याळ) अस्य अस्ति इति ।

सरस्वावो : यदि नाम दैवगत्या...(श्लोक २१मो)

घाटघ — वडवानल. समुद्रमां रहींने तेने शोपतो
कान्यनिक अग्नि

संभृत — एकट्टी करेली

जीमूतः — जीवनस्य मृतः पटवन्धः—मेघ

मरसावो : यस्मिन् जीवति जीवन्ति षड्वः सोऽग्र जीवति ।

वायसाः किं न कुर्वन्ति चञ्चगा स्वोदरपूणेम् ॥

—पंचतंत्र

तथा प्रजानामेव भूयर्थे रा (दिर्लापः) ताभ्यो बलिमग्रहम् ।

महस्रगुणमुत्सृष्टुं आदत्ते हि रसं रविः ॥ — रागुर्वेग

मनमि यचसि' — मनोवाक्कथैः पुण्यकर्माचरणे
रताः । मन, वाणी अने कर्मथी पुण्यकर्मा आचरनारा.

धेजि — हार, परंपरा.

पर्यतीष्ट्य — पर्यंत जेवु करीने. आने ' चि ' ह्य
व्दे ँ. अमृतनद्राये चिः । पुत्राहतः पार्श्वगोति इ.

वितत — विसृत, धमसूचक करेलें

पृथु — मोठें, पडोळें

मुखर — खूब बोलनार

दुर्मुख — जेनुं मोठें पण न जोबाय एवो, दुष्ट

साधर्यचर्याः — आश्चर्यकारक आचरणवाञ्छा

क्षान्त्यघा ... दूषयन्तः — आक्षेप के निर्दाना फटोर शब्दोधी जेमनां मुख वावाळ धन्यां छे एवा दुष्ट लोकोनी पिशुनताने पोताना क्षमाशील आचरणधी ज उघादी पाही तेमने जाणे टपको आपता, उतारी पाडता, तेमनुं हीनत्व स्पष्ट करता.

सरगातोः

अद्रोधेन जिने कोधे असाधुं साधुना जिने ।

जिने कदरियं दानेन सधेनालीकवादिनम् ॥ — धम्मपद
तथा स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमान् एकः सतामप्रणीः ।

श्लोक ४१

लज्जा — दुःकर्मनिवारणहेतुभूतः गुणविशेषः । मीढा इति यावत् ।

अनुयतमानाम् — सदाय पाळट पाळट भावती; रक्षण करती

सुगमम् — गुणेधी

सरखावोः

परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।

न त्वहं सत्यमुत्स्रष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥

महाभारते भीष्माचार्यः ।

४५

कूर्मः — कौ जले कूर्मिः वेगः अस्य इति । जेनी पाणीमां गति छे ते — काचयो

निर्घाहः — चीवटपूर्वक नभावबुं, पार पाडबुं ते प्रतिपन्नयस्तुषु — हाथमां लीधेली वस्तु, अंगीकृत कार्य.

गोघ्नघतम् — कुलघत, कुलघर्म

सरखावोः

अद्यापि नोजज्ञति हरः किल कालकूटं

कूर्मो विभर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे ।

अम्भोनिधिर्वहति दुःसहवाडवामि

अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

रघुकुलरीति सदा चलि आई । प्राण जाहु मरु यचनु न जाई ।

— तुलसीदास

४६

तदीयत्रिपाम् — तेना (केशवना) रामुओनुं-राशयोनुं

कुलं — रहेटाण, समूह

शिखरिन् — शिखर(वाड्यो) — पर्वत

संघर्षकाः— प्रलयकालवर्षिणः भेषविशेषाः प्रलयामयः
वा ।

ऊर्जितम् — अति बलवान्, प्रभावशाली
भरसह — भार सहन करे तैवुं

४७

उदन्यच्छ्रमा — समुदधी ढंकायेली-मर्यादित थयेली.
उदन्यत् — उदकानि सन्ति अत्र इति । सागर.
फलयति — मापे छे. कल् क्रियापदना संसृत्तमा
अनेक अर्थ थाय छे अने तेथी आ धानु कामधेनु कहेवाय छे.
कलतिः कामधेनुः इति वैयाकरणोक्तिः ।

स्फुरदय धिमुद्रामुकुलिताः — लसत्परिच्छेद एव
मुद्रा ('सील')तया मुकुलिताः पिहितः परिच्छिन्ना इत्यर्थः ।
एष देसाती मर्यादानी छाप (मुद्रा-' सील ')थी ढंकायेली,
परिच्छिन्न

भाषाः (स्यावरजंगमाः) — (स्यावर जंगम) यथी
रसुभो

प्रज्ञोन्मेषः — मुद्रिनां उन्मेष-विषय (सीलडुं तं)
घरसातो :

इति परिमितिमन्तो भावित्त सरोऽपि भाषाः
त नु निरवधिरेकः सज्जनाना विदेहः ॥

४८

परार्थघटकाः — पाठानुं हित साधनार

સ્થાલી — સ્થલતિ તિષ્ઠતિ અત્રમત્ર ઇતિ । ધાઢી,
તપેલી

વૈદૂર્ય — પોખરાજ.

તિલ્લખલી — તલનો ઓઢ

લાંગલ — હઢ.

અર્કમૂલ — આંકડાનું મૂઢિયું

વૃતિ — વાઢ

કોદ્રઘ — કોદરો, ંક હલકું હજ ધાન્ય

કર્મભૂમિ — સત્કર્મ કરવા ઓગ્ય ભૂમિ, મર્ત્યલોક.

‘ભોગભૂમિ’ અથવા ‘ફલભૂમિ’ સ્વર્ગ માટે વપરાય છે.

કર્મભૂમિરિયં વ્રહ્મન્ ! ફલભૂમિરસી મતા । — મહામારત

૫૦

હેમગિરિ — સોનાનો પર્વત, મેરુ પર્વત. આ પર્વત
પૃથ્વીના મધ્યમાં આવેલો છે અને તેની આસપાસ આશું વિશ્વ
ફરે છે. ંવી પૌરાણિક માન્યતા છે.

રજતાદ્રિ — ચાંડીનો પર્વત, કૈલાસ પર્વત. ઘરખથી
ઢંકાયેલો હોવાથી સૂર્યપ્રકાશમાં ચાંડીના પતરાથી મઢેલો
હોય ંવો દેસાય છે.

ત્તરયસ્તરઘઃ તે ંય — તે પૃથ્વી (વઢલાયા વિના)
જેવો હાય તેવો પૃથ્વી જ રહે છે.

મન્યામઢે — મોટો મગીં છીં; માન આપીં છીં.

મલય: — હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં આવેલો પર્વત. તેના ઉપર ચન્દનનાં ઝાડ વધુ થાય છે. તે ઉપરથી 'મલયજ'નો અર્થ ચન્દન થાય છે.

સરસ્વાતો :

મલયાચલગન્ધેન દિવન્ધનં ચન્દનાયતે ।

તથા સઙ્ગનસગેન દુર્જનઃ સઙ્ગનાયતે ॥

૫૧

મઘઘન્ — इन्द्र. मघते पूज्यते इति मघघन् — मघवा ।

કુલિશ — वज्र.

દદનોદ્વારગુરુભિઃ — अग्निनी उवाच्याओधी दुःसह.

उद्गार — बहार आयुं ते, उवाच्या

गुरु — भारे, दुःसह.

તુપારાત્રેઃ યુનુઃ — हिमालय पर्वतનો पुत्र. मैनाक પર્વત.

અસૌ મંપાતઃ — તે (પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ એવું) પતન પહેલો પર્વતોને વાંસો હતી. તે વધેય ઊડતા અને પ્રાણીઓને ભારે પ્રાય આપતા. એમની સાથે દાદ માગવા મુનિઓનું સિટ મંદલ (deputation) इन्द्र પાસે ગયું. પ્રાણીમાત્રને આ ઊડતા પહાડોના પ્રાગ્વર્ષી મુક્ત કરવા इन्द्रे પોતાના વર્ષી પર્વતોની વાંસો કાપી નાખી તે વસતે હિમાલયનો પુત્ર મૈનાક પોતાનો જીવ વચાનવા વાયુની મદદથી રામુદમાં ફરી વરી મંગાર્ણ થયો. એ પૌરાણિક વચાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

ભિન્ન — નષ્ટ થયું, નાશ પામ્યું

મુદ્ઘઃ (મુદ્ધું વહુવચન) આનંદ, સંતોષ, મનઃસ્વાસ્થ્ય

ઈત્થમ્ — આમ, આવી સ્થિતિમાં

તાદૃક્ — તેવો, અમર્યાદ

સ્વાત્મન્યેવ...મહિમા* — જેના સોનાનું મહત્ત્વ પોતાની અંદર જ સમાપ્ત થયું છે તેવો, જેના સોનાનો વીજા કોઈને લાભ નથી એવો.

અભિન્નો મૃદ્ઘઃ — માટીથી જુદો નથી એવો, માટી સમાન

કૃમિકુલચિત — જીવહાઓની આબાદીથી ભરાઈ ગયેલું — સ્વસ્થું

જુગુપ્સા — ઘૃણા, ગુપ્ (રક્ષણ કરવું)નું ઇચ્છાદર્શક રૂપ છે, પણ તે આ જ સાત અર્થમાં વપરાય છે

ન શંકતે — શરમાતો નથી

ફલ્ગુતા — તુચ્છતા, અસારતા
સરસ્વાતો : ત્યક્તલ્લઙ્ગો રાજ્યભાગ્ ઇવ ।
અથવા તો ત્યક્તલ્લઙ્ગઃ સુખી ભવેત્ ।

વ્યાલ — દુષ્ટ ગજ, મયંકર મુજંગ, સરસ્વાતો :
ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ । શ્લોક ૬૦ મો

समुञ्जृम्भते — प्रयत्न करे છે.

वध्नमणि — हीरो

संनद्यते — तैयार घाय છે.

सुधास्यन्दि — अमृत खवनार, अतिमधुर.

मूक्त(सु+उक्त) — सुभाषित

शरसावो :

न दुर्जनः सञ्जनतामुपैति बहुप्रकारैरपि सेव्यमानः ।

भूयोऽपि सिक्तः पदया पृष्ठेन न निम्नदृक्षो मधुरत्वमेति ॥

५५

प्रसद्य — यत्नात्कारणी, लूय षड् वापरीने

मशर — मं विषं किरति इति । मगर

प्रचलदूर्मि* — प्रचलन्वयः ये कर्मयः तेषां मालाभिः

आकुन्डः तम् ।

प्रतिनिषिष्ट — सामो यद्भिने घेटेलो, दुराग्रहजान्त,

जिरी.

शरसावो : हानलवदुर्विदग्ध.

धने

भारण्यददिते कृतं शान्तरीरमुद्रतिने

स्वयेऽञ्जमवरोपिते सुषिरमूपरे ददितम् ।

श्रुष्टमनामिते वधिरवर्जजायः कृतो

धोऽधमुगदर्पणी मरुपुषो जनः मेदितः ॥ सुदलवानन्द

सिकता: — रेती. वालुका: नी जेम हंमेश बहुवचनमा वपराय छे.

पीडयन् — घाणीमां पीलनार-पीलीने. पीड्-दयावर्द्धं
शशविपाण — ससलानुं शीगडुं (असंभवित वस्तु)
बोलवानी साये ज जे वै वस्तुओनो विरोध के
असंभाव्यता स्पष्ट थाय तेने 'वदतो व्याघात' कहे छे. एवी
साव असंभवित वस्तुओना दाखला नीचेना श्लोकमां एकत्र
भाणैला छे:

एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशङ्गधनुर्धरः ॥

तानि — तान्येव.

सकलानि — अविकलानि

अप्रतिहता — अकुण्ठित

उष्मन् — गरमी, हूँफ

दाटेला खजाना उपर रहेतु उंदर जेवुं प्राणी पण
धननी गरमी (हूँफ)की कूदको मारी खीटीए भेरदेली
भिशानी झोळीमांथी खाई शके छे, एवी पंचतंत्रना कविए
वार्ता कही छे ते अहीं याद आवे छे.

उष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

— द्वितीयं संत्रम्

उपस्कृत — धलंकृत, शणगारेल, संस्कार आपेल

प्रदेय — आपवा योग्य

आगम — विद्या, वेद

धिपय — देश

कुत्स्य — निघ, हलको (कुत्सा — निदा परधी)

यैः अर्वतः पातिताः — जेमणे ओछी किमत आंकी

अर्व — किमत, मूल्य

एरसायो :

अनकभूणसंप्रहणोचितो यदि मणिछपुणि प्रणिधीयते ।

न त विरोति न चापि द्वि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥

— सभातरंगे

(त्रपु - सीगुं, फलाईनी धातु)

द्रीमति — लम्पाराळा(मी)

मुनिः — मूणो, मौननेवी

विमतिता — बुद्धिहीनता, मूर्खता

अयलितता — गर्विष्ठगुं

मुग्धरता — नावाउपपुं निन्दितं मुसं यस्य दिवते
न मुग्धः । तस्य भावः तता ।

अद्वितः — अद्व - चिह्न, टापो. ते उपरधी
अद्वित - अद्वयता, टापानुं. दूधित, दसोटादेलो

गणसायो : मौनान्मूकः ६. श्लोक १९.

आवी परिस्थितिमां धीजा एक कविनो नीचेनो
उपदेश ज प्राह्य छे.

विद्यते न राज्ञु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ।
सर्वथा स्वहितमाचरणीयं; किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ? ॥

अथवा : —

सर्वथा व्यवहर्तव्यं; कुतो ह्यचनीयता ? — भवमूर्ति
को लोकमाराधयितुं समर्थः ।

६०

अधिगतपरमार्थाः — ज्ञानरूप परम तत्त्व जेमणे
हांसल कर्युं छे तेओ

मा अवमंस्थाः—अवगणना करीश नहि.

ह्यस्तन भूतकाळनुं रूप मा साथे निवेधात्मक आज्ञार्थना
अर्थमां वपराय छे.

संरुणद्धि—अटकावे छे, रोके छे, रोगी शके छे
वारणं — बंधन, प्रतिरोधक. वारणः — हाथी

६१

गोचर — गावः (इन्द्रियाणि) चरन्ति अस्मिन्
इति — इन्द्रियोनो प्रदेश-विषय

किमपि — अवर्णनीय

शम् — कल्याण. शम्+कर — शंकर

प्रतिपाद्यमान — दीयमान, अर्पण थतुं

अनुपहितविधिः — अनुपहतः विधिः यस्य — जेनुं विधान (करवुं) अकुंठित रहे छे — जे परिणाम आपवार्ना चूकर्नु नथी, अमोघ. (२) बीजा कोई पण शास्त्रने आइ न आवनार.

मनो रागादिरहितं वागदुष्टानृतादिना ।

हिंसादिरहितं कर्म तदेवेश्वरपूजनम् ॥

— एक आधुनिक संन्यासी

६३

किं — 'किंप्रयोजनम्'ना अर्थमां तेनी जेम ज तृतीया साये 'किम्' वपराय छे.

ज्ञाति — न्यात, दायादो. तेमां कुसंप ने कजियो होय एटले धूळधाणी थवानी ज.

सुहृद् — मित्र (शोभनं हृदयं यस्य); सारं हृदय (शोभनं निर्मलं हृदयं मनः)

किं सर्पैः—

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यदयं नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् — सारं काव्य रचवानी शक्ति होय तो राज्यनी शी जरूर ? लोकोनां हृदयो वश करवानी शक्ति होय तो हुकूमतनी जरूर शी ?

अनवद्या — वद्या एटले बोलवा योग्य, स्तुत्य. अवद्या — निच । न अवद्या अनवद्या — अनिच, स्तुतिने पात्र

६४

विषमस्थित — संकटमां के भगवडमां आवी पढेलो
प्रमत्त — भानवगरनो

सरखावो :

अरक्षित तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

६५

प्रत्यक्षम् — अक्ष्णोः प्रति । अव्ययीभाव समास
अक्षम् इन्द्रियम् प्रतिगतम् । तत्पुरुष

परोक्षं प्रत्यक्षं कुरुते — अज्ञातने सुज्ञात बनावे छे.
भगवतीम् सत्क्रियाम् आराधय — ऐश्वर्यवती

सत्क्रियानी आराधना कर.

व्यसनैः (संरुटैः) विपुलेषु गुणेषु — जे साधवामां
अनेक संरुटो के मुदकेलीओ बेठवी पडे छे तेवा गुणो विषे.

विपुलेषु गुणेषु व्यसनैः आस्थां मा कृथाः —
अनेक गुणो प्राप्त करवा पाठळ पडीश नहि. व्यसन-आसक्ति
' सर्व पदं हस्तिपदे निमग्नम् ' ए न्याये बधा ज गुणो
' भगवती सत्क्रिया ' (सदाचार)मां आवी जाय छे.

६६

गृहे — परमां, कोठामां, खानामां
प्राणिसाराः — प्राणी रूपी सोमटो
अक्षौ — रात अने दिवसरूपी बे पासा.

पाठान्तरोमा बहुकालः कालं विशेषण; बहुकालम् क्रियाविशेषण.

‘काल’ अने ‘काली’नो केटलाक टीकाकारो शंकर अने पार्वती एवो पण अर्थ करे छे. जगतनो संहार करवानुं काम तो शंकरनुं छे ज. शंकर अने पार्वतीनी सोगटा रमवानी बात पण आपणी पौराणिक कथाओमा प्रचलित छे.

६७

दुर्ग — दुर्गम स्थान. दुःखेन गम्यते अत्र इति ।

विषम — विकट

सेवा कृता निष्फला — (नीचोनी) निष्फल सेवा करी ‘a thankless task.’

काकवत् — कागडानी जेम

काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुंक्ते ।

आशङ्कया — डरधी, भीतां भीतां, कागडनी जेम कोई हांसी काडसे ए भीकधी.

जृम्भ् — बगासुं खावुं, मों पहोछुं करवुं, बधवुं.

अङ्गं गलितं, पलितं मुण्डं, दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।

वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं, तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम् ॥

— शंकराचार्य

६८

रहस्यम् — खानगी बात (चाले छे)

विश्वेशितुः — (विश्व + ईश्) विश्व उपर राज्य करनार ईश्वरना, शंकरना

निर्दोषारिकनिर्दयोक्ति — निर्गताः दोषारिकाणां
निर्दयोक्तयः यस्मात् तत् निर्दोषारिकनिर्दयोक्ति । अतः
अपरुपम् ।

द्वारि नियुक्तः दोषारिकः—द्वारपाठ
पाठान्तरमां निर्दोषारिक...कृतपरुपम् आ आसौ
एक समास छे.

६९

शलभः — पतंगियुं

दीपद्दहने — शिवानी ज्योति उपर

वडिशयुत — आंकडावाहुं

विज्ञानन्तः — विषयाणां विनासहेतुत्वं सम्यग्मन-
गच्छन्तः ।

विपज्जालजटिलान् — दुःखो के संकटोनी जाळयी
के परंपराधी व्यापेला.

शब्दादिभिः पञ्चभिरेव प . . .त्वमासुः स्वशुणेन बद्धाः ।

कुरंग-मातंग-पतंग-मीन-भृंगाः नरः पञ्चभिरक्षितः किम् ॥

— शंकराचार्यः

‘अक्षित — प्रस्त’

कुरंग, मातंग वगैरे एक एक विषयता भोग बने
छे, ज्यारे बुद्धि होवा छतां भाणस तो पांचेवनो भोग
बने छे.

अरुजम् — रोग रहित. न विद्यते इक् इजा यस्मिन्
अप्रतिहत — अकुंठित

सरखावोः महता पुण्यपण्येन कृतिथं कायनोस्त्वया ।

पारं दुःखोदधेगेन्तुं तर यादन्न भिद्यते ॥

मोहमुद्गर

तथा न कूपसननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ।

शयनमयनिपृष्ठम् — शय्या भूमितलम्

अनुमन्तुं नोत्सहे — (हुं) सांखी शक्तो नधी

नवधनमधुपानं — नवा ज मलेला द्ध्यना मदधी

उन्मत्त — आंधळा — थयेला

सरखावोः

फलं स्वेच्छालभ्यं ... सहन्ते संतापं तदपि धनिनां द्वारि
कृपणाः । — भर्तृहरि

कैश्चित् — ब्रह्माए जगत सरज्युं तेनो तेम ज तेना
मरीचि, पुलह इ. मानसपुत्रो नो अही उल्लेख छे.

अपरैः — विष्णु तथा तेना कूर्मादि अवतारो
तेम ज मान्वाता वगेरे राजाओ अही सूचित छे.

अन्यैः — परशुराम, बलि वगेरेए पृथ्वी जीती तेने
दानमां आपी तेनो उल्लेख छे.

अन्ये धीराः — अनेक प्रख्यात राजाओ भा पदमां
आवी शके.

मृत्पिण्डो° — अहीं समुद्रवल्यांकित पृथ्वीने कवि
एक अणु तरीके ओळखावे छे.

भृशं दरिद्राः क्षुद्राः (राज्ञां गणाः) तत्किमपि
दृशुः अथवा न दृदते — माटीना गोळ्यना ककडा
माटे लडनारा भिस्तारा अने क्षुद्र एवा आ राजाओ
मागनाराओने कर्हेक आपे ने न पण आपे.

भागीकृत्य — भाग पाडीने, वहेची लईने

परपिण्ड — पराम्न

साधमान° — अपमान वेठीने पण, पारका पामे
मीख मागीने जीववामां राचनारा.

किं लोभाय — 'भवति' अहीं अभ्याहत छे. चतुर्थीनुं
रूप लोभाय परिणाम वतावे छे.

शफरी — नानकडी माडली

स्फुरितेन — हालचालथी, स्फुरणथी.

जातु — तरेतर, कडी.

सिद्धः — दिनस्ति इति सिद्धः । वर्षेविपर्ययान्

सत्यानुरूप — पोताना षड् के महत्ताने अनुरूप —
शोमे तेवुं

प्रसादं नेतुम् — प्रसन्न के खुश करवा माटे
 प्रसन्ने त्वय्येव — तुं पोते ज प्रसन्न-संतुष्ट-थाय त्या
 चिंतामणि — इच्छित वस्तु आपनार काल्पनिक मार्ग
 स्वयमुदित...गुणे — स्वयमुदिताः चिन्तामणिगुणाः
 यस्मिन् तस्मिन् ।

विमुक्तः संकल्पः° — बधी तृष्णानो ज्यारे त्वार
 करायो होय — अन्त आव्यो होय — त्यारे कई इच्छित वस्
 प्राप्त करवानी वादी रहे छे ? त्यारे बधी ज इच्छाओं तृप्त
 थयेली गणाय.

विद्वद्गोष्ठी — विद्वानोनो वार्ताल्प, काव्यशास्त्र-
 विनोद

गोष्ठी — गावः अनेकाः वाचः तिष्ठन्ति अस्याम् —
 सभा, संभाषण.

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कल्हेन वा ॥

गलत्कुष्ठवपुषः — गलत्कुष्ठानि वपुषि यागां ताः
 (रामाः)

समारंभाः — शरु करेली कार्यो

पशु — अनुभवधी जे टहापण शीघ्रतो नधी तेंगे
 माणस, पशु जेवो जइ

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे — वीजाना मोढा तरफ
वारेवारे जोड़ुं ए दैन्यनुं लक्षण छे.

चाट्टु — खुशामत

प्रत्याशया — पैसा वगैरे मळशं एवी आशा के
लालचर्ची.

कवि अही अन्योक्ति द्वारा साधुचरित माणसना
गुणोनुं वर्णन करे छे.

सरसफल...शाखाः — अप्रवस्रनी प्राथमिक
जहरियातो पूरी पाडनारी तरुशाखाओ

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि — सरसावोः यद् वक्त्रं
मुहुरीक्षमे श्लोक ८५.

प्रसभमपगतप्रश्रयाणाम् — साव विनयशून्य ययंला

दुःखोपात्ताल्प.....भ्रूलतानि — 'मुत्पानि' नुं
विशेषण छे दुःखेन अत्यन्तकष्टेन उपात्तं संरादितं
तदल्पमपि यद्वित्तं धनं तेन यो स्मयो गर्वाः स एव परतो
वातः तद्वशान् नर्तिताः चलिताः भ्रूलताः येषां तानि
(मुत्पानि) ।

सरसावोः गंगातरंगहिमशीकर इ. श्लोक ७६

મળૌ વા લોષ્ટ્રે વા — સરસ્વાતોઃ સમલોષ્ટ્રાદમકાચ્ચનઃ ।

સ્ત્રીણમ્ — સ્ત્રીઓનો સમૂહ

સ્ત્રીણના ત્રણ અર્થ થાય છે. ૧. સ્ત્રીઓનો સમૂહ,

૨. સ્ત્રીપણું, ૩. સ્ત્રીઓને વશવર્તી.

સમદૃશઃ — સમા સમાના દૃક્ યસ્ય સઃ સમદૃશ્ ।

તસ્ય ।

પુણ્યારણ્યે — તપોવને

૯૦

ઉપિત્ત્વા — રહીને

સ્વયમ્ — પોતાની મેલે

અતુલપરિતાપાય — આ ચતુર્થીનું પદ પરિણામ
બતાવે છે. *પરિતાપં દાતુમ્ ।

વિપયોનો વિયોગ અનિવાર્ય જ છે, તો તેમનો ત્યાગ
કરવાનું શ્રેય આપણે જ કેમ ન લેવું? એમ કરતાં
પામરતામાંથી તેમ જ અનેક વિટંબનામાંથી થતી જવાય છે,
અને અપાર શાંતિનું મુલ્ય મળે છે.

શમસુખમનન્તમ્ — અપાર શાન્તિનું મુલ્ય.

યચ્ચ કામમુક્ષં લોકે યચ્ચ દિધ્યં મહાત્મસામ્ ।

તેમ જ ગીતામાં

નૃણાશમમુલસ્યૈતે નાર્હતઃ વોદ્દશીં કલ્યામ્ ॥

વિહાય કામાન્ યઃ સર્તાન્ પુમાંશરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંવારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

तथापि — तोपण. अहीं 'तस्माद्दि' (तेथी)ना अर्थमां लेवुं घटे.

समस्त जगत कर्माधीन छे; तेथी डाह्या माणसे विचार करीने काम करवुं घटे.

मुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता, परो ददातीति कुयुद्धिरेषा ।
अहं करोमीति वृथाभिमानः स्वकर्मसूत्रप्रथितो हि लोकः ॥

— योगवासिष्ठ

हतविधि — हत - दुष्ट, मूओ. 'दाध' पण आ अर्थमां वपराय छे.

विधि: — विधि (नसीब), ब्रह्मदेव

प्रतिनियत — कोई पण कार्यनुं चोककस एवुं कोई एक फळ आपवानी शक्ति धरावनारी (गमे तेंवुं फळ आपवानी अशक्ति आमां घनित छे).

न हि कर्माणि धीयन्ते । — महाभारत

फलं कर्मायत्तम् — वावे तेंवुं लणे, ए न्यायशी फळ कर्माधीन छे.

न चेभ्यः प्रभयति — जेमनी आगळ एनुं कशु चालतुं नशी.

कर्मनो अटल नियम अहीं बताव्यो छे

यथा धेनुसहस्रेषु वसो विन्दति मातरम् ।

तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥

કુલાલવત્ નિયમિતઃ—કુંભારની જેમ (બ્રહ્માંડરૂપી વાસણની ઁંદર) અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં નિમાયેલો, રચાયેલો—રચાયો, રોકવામા આવ્યો.

ગહન— અરણ્ય, ગ્રાસદાયક

રુદ્રઃ — રોદયતિ (અસુરાન્) ઇતિ રુદ્રઃ ।

કપાલપાણિપુટકે — કપાલે ચ પાણિપુટકે ચ ।

સ્વયં મહેશઃ, શ્વશુરો નગેશઃ, સુતો ગણેશઃ, સહ્યા ધનેશઃ ।

તથાપિ ભિક્ષાટનમેવ શમ્ભોઃ ; વલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ! ।

સૂર્યો ભ્રામ્યતિ — સરતિ આકાશે ઇતિ સૂર્યઃ ।

સુવતિ કર્મણિ લોકં પ્રેરયતિ ઇતિ ઘા । પહેલી ત્રણ લીટીથી અહીં વાક્યરચના જુરી પડે છે. આને ‘ પ્રક્રમભંગ ’ કહે છે

કર્મનો કાચદો કોઈ પણ ઉઘાપી શકતું નથી. વઘાને એને તાલે ઘરું જ પડે છે. ઋત (The Immutable Law) અથવા વ્રહ્મ વિષે ઉપનિષદમાં વર્ણન કર્યું છે:

ભયાદસ્થામિસ્તપતિ ભયાત્તપતિ સૂર્યઃ ।

ભયાદિન્દ્રશ્વામિશ્ચ મૃત્યુર્ઘાવતિ પશ્ચમઃ ॥

દશાવતાર — મત્સ્યકૂર્મો વરાહધનરસિંહાય·વામનઃ ।

રામો રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ બુદ્ધઃ કલ્કી ચ તે દશ ॥

‘ પૃથ્વી ઉપર તારે દસ વાર જન્મ લેવો પડશે ’ એવો ઘુર્વાસા ઋષિએ શાપ આપ્યાથી વિષ્ણુને દસ અવતાર લેવા પડયા. (કલ્કી અવતાર તો ઘાકી છે.)

उह्वाप — ठपको, निंदा, गाल

कथमपि — महा मुसीबते, जेम तेम करीने.

चित्तस्तम्भः फृतः — मननी लागणीओ दवावी
दीधी

मोघाशा — जेनी इच्छा अथवा मनोरथ निष्फळ
गया छे ते. आशामां सपडाएलो माणस गमे तेवी विटंबणाओ
सहन करवा तैयार घाय छे.

ते धम्याः पुण्यभाजस्ते तैस्तीर्णः क्लेशसागरः ।

जगत्संमोहजननी यैराशाऽऽशीविषा जिता ॥

आशीविषा — नागण

धिधुरा — विगता धूःकार्यभारो यस्याः सा ।

(साधनाभावने लીધે) જેને કશું કામ નથી એવી;
મુંશવળ કે દુઃખને લીધે વિપજ્જ થયેલી વિચારી.

निरध्रधिधुर — अन्न न होवायी विह्वल के विपज्ज
घनेली

गेहिनी — गेह - धर. एवी ज रीते गृह उपरधी
गृहिणी शब्द घाय छे.

याच्चाभङ્ग — याचनाभंग થવાના ભયથી ગદગદ
વાળીજ તૂટતા અને પડતા અક્ષરે

कोदेहीति वदेत् — सरखावोः

देहीति वचनं श्रुत्वा देहस्थाः पञ्च देवताः ।

मुखान्निर्गत्य गच्छन्ति ह्री-श्री-धी-धृति-कीर्तयः ॥

तीक्ष्णधारेण खड्गेन वरं जिह्वा द्विधा कृता ।

न तु मानं परित्यज्य देहि देहीति भाषणम् ॥ — प्रसङ्गरत्नावलि

९६

क्षान्तं (किन्तु) न क्षमया — 'अशक्तिमान् भवेत् साधुः' पण एवी नीति स्वीकारी दरगुजर कर्तुं.

त्यक्तं (नाम किन्तु) न संतोषतः — सुखोए त्याग कर्षो ल्यारे तेमनो त्याग थयो; पोते समाधानपूर्वक सुखोनो त्याग न कर्षो.

नियमितप्राणैः — प्राणोने रोक्रीने, जाणे प्राणायाम करीने.

धृद्धा के भावशुद्धि विना करेलां क्षमा, त्याग, तप के ध्यानमांथी इच्छित फळनी अपेक्षा राखवी वृथा छे. हेतु तेहुं फळ.

९७

उपभोगवन्ति — उपभोगो आपनारा — मेळववामां साधनभूत

न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययः — भविष्यकाळमां मळवा विषे खातरी पण नधी एवा

વાઙ્માત્રપરિગ્રહાણિ — ફક્ત વાસનામાં —
કરપનામાં - જ પકડી રાખેલા, મનમાં જ રમનારા

વિવેક એટલે જ આત્માનાત્મવસ્તુવિચાર; એ હોય
તો તેનું આ પરિણામ અનિવાર્ય જ હોય.

૯૮

શિરઃશોષઃ — શિરઃ એવ શોષઃ ચસ્ય સઃ (રાહુઃ) ।

સમુદ્રમંથન વખતે રાહુકેતુએ અમૃત ચાહ્યું. તે ગચ્છા
નીચે ઊતરી ગયું તે પહેલાં જ દેવોએ તેમનું ઢોકું ડાઢાવી
ડીધું. તેથી ગ્રહણ વખતે સૂર્ય તથા ચંદ્રનો તેઓ ગ્રાસ કરે
છે - ચલકે તેમના ગચ્છી જવાને પરિણામે જ ગ્રહણો થાય
છે. પણ થોડા વચ્ચે પછી તેઓ તેમને છોડી દે છે એવી
પૌરાણિક માન્યતા છે. એમ કશુને પણ છોડી દેવામાં કવિ
રાહુની મોટાઈ વતાવે છે.

૯૯

મિથ્યા ઘહન્ સ્વિચસે — સાધુ હોવાનું અભિમાન
તું રાહીને શૂયા કષ્ટ વેટે છે.

પારકાનું દુઃખ દૂર કરે તે (પરદુઃખમંજન) જ સત્પુષ્ટ્ય
નામને લાયક ગણાય

પૃથુ — વિશાલ, વિસ્તીર્ણ. આ શબ્દ ઉપરથી જ પૃથ્વી શબ્દ બન્યો છે.

કૂર્મ: — વિષ્ણુએ કૂર્માવતાર લઈ પૃથ્વીને પોતાની પીઠ ઉપર ઝંચકી હતી.

ધ્રુવ — ઉત્તાનપાદ રાજાનો પુત્ર ધ્રુવ તપને પ્રભાવે તારામંડલના મધ્યમાં સ્થાન પામ્યો. આશું જ્યોતિર્મંડલ (તેજસ્વિચક્રમ્) તેની આસપાસ ફરતું આપણે જોઈએ છીએ.

સંજાતવ્યર્થપક્ષા: — (૧) સંજાતા: ચ તે વ્યર્થા: સંજાત-વ્યર્થા: । તેષાં પક્ષો યેષાં તે । જેમનો જન્મ નિર્રથક છે એવાના પક્ષમાં મળેલા; (૨) વ્યર્થો પક્ષો સ્વાર્થપરમાર્થ-લક્ષણો ઇહપરલોકલક્ષણો વા યેષાં તે વ્યર્થપક્ષા: । સંજાતાથ તે વ્યર્થપક્ષાથ । ઇહલૌકિક તેમ જ પારલૌકિક બેમાંથી એકેય હિત જેમણે સંપાદન કર્યું નથી એવા; (૩) સંજાતાથ તે વ્યર્થાથ પક્ષા: યેષાં તે । જેમને પાંચો છે પણ તે નકામી જીવી છે, એવાં (ઉદુંબરના ફલમાંનાં મગતરાં.)

ઉદુંબરમશક શબ્દ 'કૂપમણ્ડક'ની જેમ જ સંકુચિતપણું બતાવે છે.

નોપરિષ્ટાત્ ન ચાધ: — ન ઉપર ન નીચે; કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નહિ. ધોબીનો કૂતરો ન ઘરનો ન ઘાટનો.

विरसायास :— रसहीन के निष्कल प्रयत्न

दुरध्यवसाय — दुराग्रह, मूर्खाईभरेलो धंधो

व्यपेतनिजक्रमाः — (१) पोते स्थिर र्हीने पृथ्वीने आधार आपवानुं जेमणे छोड्युं छे. (२) पोतानी मर्यादा जेमणे ओळंगी छे एवा.

कुलशिरारिणः — कुलपर्वतो सान् गणाय छे :
महेन्द्रो, मलयः, सधः, शुक्तिमान्, ऋक्षपर्वतः ।

विंध्यध, पारियात्रध, सप्तैते कुन्डपर्वताः ॥

सामान्यपणे पर्वतो तथा समुद्रो पोतानी मर्यादा ओळंगता नधी, पण कल्पना अंत वसत तेओ पण चलित्ना थाय छे. पण महान व्यक्तिओ आवे वसत पण धीरज के हिमत हावनी नधी. सरखावो :

दर्शितमयंडपि घातरि धैर्यध्वंमो भवंन्न धीराणाम् ।

हेम ज : — उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्भिर्भागे
विकसति यदि पश्चं पर्वतानां शिखरे ।

प्रचलति यदि मेघः, शीतनां याति वह्निः

न चलति रानु वाक्थं मखनानां कदाचिन् ॥

मनः शंकरं प्रपन्नम अन्विच्छति, ए मुख्य वाक्य छे. बाघीनां यथा पदो मननां दिशेषनां छे.

चापल — चंचळता, अस्थिरता

विकल्पयिस्तर — संकाइसंकाओनो विस्तार

वितीर्णे सर्वस्ये — सर्वस्व आपी दईने

विगुणपरिणामाः विधिगतीः — विचित्र के
दुःखद परिणामवाळी विधिनी घटनाओ; दैवदुर्विलसितानि.

त्रियामा — त्रण प्रहरवाळी-रात्रि

पुण्यारण्य — पवित्र वन, तपोवन

‘ विरसपरिणामाः ’ पाठमां विरस एटले दुःखपूर्ण.

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेन अमृतत्त्वमानशुः ।

— बृहदारण्यकोपनिषद्

किम् — किं कार्यम्, किं प्रयोजनम्, कोऽर्थः । तेनो
शो उपयोग ? आ अर्थमां आ यथा शब्दो तृतीया साथे
वपराय छे.

किं वेदैः* — सरखावोः

नानुध्यायाद् बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तन् ।

— बृहदारण्यकोपनिषद्

स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलद् — वेद, स्मृति

वगेरेथी मळता फळमां कशो दम नधी, ए बताववा ग्राम
अने कुटी शब्दोनों उपयोग करी स्वर्गनिवासनी तुच्छता
कविए बतावी छे.

कर्मक्रियाविभ्रमः — यज्ञयाग इत्यादि क्रियाओनो
विलास-पसारो.

समीभूता — असमा समा संपन्ना समीभूता ।
समत्वने पानी. (अभूत तद्भावे च्विः ।)

१०७

‘तैरेव चायं भवः’ पछी ‘रचितः’ अध्याहृत छे.
कस्य कृते — क्या भोग माटे, शा माटे ?

कृतम् — बस करो. अलम् पण ए ज अर्थमां तृतीया
साथे ज वपराय छे.

आशापाश...विशदम् — अगणित आशाओनी
शान्ति थवाथी स्वच्छ-विशुद्ध-बनेलुं

कामोच्छित्तिवशे — कामस्य उच्छित्त्या वशम्;
तस्मिन् । कामनाओनो-वासनाओनो-नाश थवाथी हवे
पोताना वशमा आवेलुं — प्राप्त थयेलुं. उच्छित्ति —
उच्छेद, समूळ नाश.

स्वधामनि — पोताने स्थाने-आत्मांमां
पराधि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः तस्मात्पराद् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥
— कठोपनिषद्

१०८

सुकृत — पुण्यकर्म

उद्रेक — उत्कर्ष, उत्कटता, विकास.

अपास्त — दूर करायेलुं

મોહમહિમા — એળાવિતચાત્મકઃ મોહઃ તસ્ય-
મહિમા । એળા ત્રણ છે : પુત્રૈયળા, વિસૈયળા, લોકૈયળા.

યુષ્મત્સંગ...મોહમહિમા — યુષ્માકં સંગસ્ય વગેન
ઉપગ્રાતં યત્ સુકૃતં તસ્ય ઉદ્રેકેળ ઉત્કર્યેળ સ્કુરત્ નિમલં
ચ યદ્ શાનં તેન અપાસ્તઃ દૂરીકૃતઃ સમસ્તઃ મોહસ્ય મહિમા
યસ્ય તયાભૂતઃ (અહમ્) ।

અન્ત્યઃ — છેવટની (વિદાયની સલામ). કારણ હવે
પરબ્રહ્મામાં લીન થાય છે.

કુટુંબીજન જેવા પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ
એ પાંચ મહાભૂતોએ દેહ આપ્યો અને ટકાવ્યો. તે દેહથી
પુમ્પકમે કર્યું, જેથી જ્ઞાન મઝ્યું અને પરિણામે મુક્તિ મઝી.
તે માટે તે મૂતોનો કવિ ઉપકાર માને છે અને દુનિયાની
વિદાય લે છે.

૧૦૯

મગ્ગ્યાવો આ જ કવિનો શ્લોક 'મહી રમ્યા રમ્યા ડ'

મૃત્તિઃ — માર્ત્તવિકા

રત્યૈ — આનંદ આગવા માટે, મનોવિનોદ માટે.

માશ્વશાવ-મિનોદાર્પમ ।

મેશાઝ્ઞિઃ — મેશાર્પઃ મજ્ઞિઃ । વનુષી તપુસ્ય ।

યિષાઢ્ઢના — અઢ્ઢના-વ્રતમ્નાનિ ઢ્ઢનાનિ યસ્યા ના ।
વિશા ણ અઢ્ઢના ।

कुशलं चरितम् — कल्याणकारक कर्म-व्यवहार-परिणाम.

विपाकः पुण्यानां — पुण्य कर्मेणा परिणामनो विचार करतां मने डर लागे छे.

चिरपरिगृह्यता : — घणा ल्वांवा वखतधी संग्रह करेला-मेगा थयेला — सेवायेला.

महान्तो जायन्ते — मोटा थाय छे, वष्ये ज जाय छे

न जालु कामः कामानाम् उपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भुय एवाभिवर्धते ॥ —मनु

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्-

‘ नास्त्वकृतः कृतेन । ’ —मुण्डकोपनिषद्

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणिं पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । —गीता

गतागतम् — गतं च आगत च गतागतम्-आवजा

दृष्ट्वां — गीतामां ‘ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानु-दर्शनम् ’ ने ज्ञाननुं लक्षण गणाव्यु छे. जेने जन्मजराव्याधि आदिधी त्रास के वैराय उत्पन्न थतो नधी ते जड ज कहेवाय.

उन्मत्तभूतम् — उन्मत्त इव इति उन्मत्तभूतम् ।

(सुसुप् समान ।) सरखादो : भावभूत

કામરસિકઃ — કામેયુ રસિકઃ । ભોગોમા આનન્દ
લેનાર — રાચનાર, ભોગોની લહેજત માણનાર

ઘટ્ટીમણ્ડિતતનુઃ — (ઘડપણને લીધે) કરચલીથી
યુક્ત દેહવાલો

યમધાની — યમની નગરી. ધાની - સ્થાન.
સરસ્વાતો : રાજધાની, મલીધાની, ડ

જવનિકા — નાટકનો પડદો. યવન લોકો
પામેથી આપણે લીધો હશે તેથી પડદાનું જવનિકા નામ
પડ્યું લાગે છે.

વાન્ય. તાદૃશ્ય ઇત્યાદિ અવસ્થાઓ એ જ જિંદગીની
નાટકના ઝુદા ઝુદા અંકો છે. તે પૂરા કર્યા પછી સંસારની રંગ-
મૂમિ ઉપર માગ મજવતો નર (માણસ) છેવટે મરણના
પડદાની પાછલ સદાને માટે જાય છે.

આંગ્લ કવિ શેક્સપિયર જિંદગીની સાત અવસ્થાઓ
(જિંદગીરૂપ નાટકના સાત અંક) ગણાવે છે:

All the world's a stage,
And all the men and women merely players;
They have their exits and their entrances;
And one man in his time plays many parts,
His acts being seven ages.

— 'As You Like It'

आ श्लोकमां मुख्य वाक्य आ छे:

विधिः मनः पिण्डीकृत्य भ्रमयति ।

जेम कांई कसायेलो कुंभार माटीना पिंडाने एटले के गोळाने चाक उपर फेरवी तेना जुदा जुदा आकार घडे छे, तेवी रीते विधि (दैव, ब्रह्मा) माणसना मनने चिन्ताना चाक उपर फेरव छे. पण ते कया घाट घडवा मागे छे ते आपणा जाण्यामां आवतुं नथी.

विपद्दण्ड...चल्ले — विपद्दः एव दंडाः तेषां व्रातस्य प्रपातपरंपरायाः परिचयेन चलतीति विपद्दण्ड...चलम् । तस्मिन् । परिचय — स्पर्श, ताडन.

माने म्लायति इत्यादि पहेली के लीटीमां बधी 'मति सप्तमी'नी रचनाओ छे.

जह्नुकन्या — गंगा नदी, जाह्वी

भगीरथना प्रयत्नथी स्वर्गमांथी ऊतर्या पछी गंगा जह्नु राजानी यज्ञभूमि उपरथी बहेवा लागी; तेथी तेनो यज्ञ जळमय धई गयो. परिणामे जह्नु चिडाई गयो अने गंगाने पी गयो. पछी देवोनी, ऋषिओनी तथा खास करीने भगीरथनी प्रार्थनाथी तेणे पोताना कानवटे गंगाने बहार काडी. तेथी गंगा जह्नुनी कन्या मनाय छे.

जहोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिम् । — मेघदूत

इयं जठरपिठरी विडंबनं करोति आ मुख्य वाक्य है. बाकीनां बधा पदो 'जठरपिठरी'नां विशेषणो छे. माणसना स्वमान, औदार्य इत्यादि गुणो तथा ब्रीडां के शरम ए बधानो एकी साथे आ जठरपिठरी (पेटनो खाडो) नाश करे छे. पेटनो खाडो पूरवा माटे माणसने अनेक विडंबणाओ महन करवी पडे छे.

अभिमत...पटीयन्ती — प्रिय एवा स्वमाननी प्रथिने-भावनाने-भिन्न करनार, छेदी नाखनार.

गुरुतर...चन्द्रिका — अनेक उदात्त गुणोनो समूह ए ज कोई मूर्यविकासी कमळ - तेने संकोचावनार उज्ज्वळ चांदनी

विपुल.. कुठारिका — उत्कृष्ट शरमनी लागणी के ब्रीडा ए ज कोई बेलो - तेने कापनार कुहाडी.
सरखावो : जठरपिठरवतीं वह्निरर्थीकरोति ।

एक ज वस्तु भिन्न भिन्न प्रकृतिवाळा माणसोनी बावतमां गाव विरोधी परिणाम उपजावे छे. One man's meat is another man's poison.

द्विरदः — द्वौ रदौ दन्तौ यम्य सः । हाथी
खर — कृष्ण

बळवान माणस ज पोताना विकारोने कायूमां राखी
शके छे. अशक्तः दुर्जेनः ।

६१८

कूतराना आवेहूव वर्णन द्वारा अही कविए माणसनी
पामर विकारवशता उपर भारे कटाक्ष कर्यो छे. छेह्नी
लीटीनो पूर्वार्ध तो कहेवत जेवो थई गयो छे.

पूयक्लिन्नः — परुधी खरडायेलो

पिठरककपालार्पितगलः — जेना गळामां हाडलीनो
कांठलो भराई गया छे एवो

६१९

न लुनन्ति — कापता नथी, घायल करता नथी.

कृशानुः — (कृश्यति—नाश करीने घटाडे छे ते) अग्नि.

काम क्रोध अने लोभने जीते ते त्रणे लोकने जीते.

त्रिविधं नरकभ्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

— गीता १६-२१

टिप्पण सूक्तिमुखा

पृ. ५६. सुकविता यद्यस्ति*— अम्बाद लेना माटे सरस कविता होय तो तर्ना आगळ राज्यमुस पण तुच्छ छे. अथवा एवो पण अर्थ कराय : ' सरस कविता लखीने, ममाजनु हृदय जीर्णने जो लोकोन्नति करी शकती होय तो एने बदले राजमत्ता द्वारा समाजने कावूमां राखी समाजने सुधारवानी प्रयत्न शा माटे करवो ! '

थीडा एटले ' हीन कर्म केम कराय ! ' ए जाननी सत्सृतिने जन्म डेनारी लजा के शरम.

शातिश्चेत्*— भर्तृहरिना जमानामा पण न्यान-जानना झपडायी समाज दुर्दनाए पहोच्यो ह्ये. एटले ज ए कहे छे के जाति (ना झपडा) होय तो बीजा दावानळनी जरूर सी ?

सत्यं चेत्*— प्रामाणिकपणे सत्यनु पालन करवा जतां मागस एटला तो तवाई जाय छे के आत्मशुद्धि माटे बीजा तपनी जरूर ज नवी.

कल्पे स्थितं*— माणमनुं गरि कप जेटलु टके तोय तेथी शु ? माघ लांवा जीवनथी धेयनी प्राप्ति थोडी ज थाय छे । ' वाक्केडपि जीवति चिगाय बलि न भुङ्क्ते ' ।

पृ. ५७. प्रस्तं न किं° — एही कई वस्तु छे के जेने माथे बीजी कोई वस्तुनो भय नथी? दरेक वस्तुने खाई नायनार कईक ने कईक उपद्रव होय ज छे.

समयच्युतिः — बखतनो बगाड, तकने जवा देवी ते. च्युतिः अतिवाहनम् — पसार धवा देवुं.

आज्ञाफलम् — आज्ञा फलम् यस्य । हुकम करी शकवो—नेनुं पालन करावी शकवुं—ए जेनुं फल छे ते; हुकमनुं पालन कराववानुं सामर्थ्य.

पृ. ५८. शान्तं भावमुपैहि — चित्तशान्ति प्राप्त कर, चित्तने स्थिर राख

अपण्डितानाम् — पण्डा बुद्धिः अस्य संजाता असौ पण्डितः । न पण्डिताः इति अपण्डिताः मूर्खाः । तेषाम् ।

पृ. ५९. विवेकप्रदानाम्° — माणसे विवेक फगावी बीधो के तेनुं अनेक रीते पतन धवानुं विनिपातः — महापतन, सर्वनाश

गंगा स्वर्गमांथी शंकरना माथा पर पड़ी, त्यांथी हिमालयना शिखर उपर, त्यांथी बळी धरतीनी सपाटी उपर, एम करती करती सो मुखथी सागरमा पडे छे. एम गंगाना विवेकप्रष्ट के स्थानत्रष्ट धवाथी अधःपात भयानी घटना वर्णवीने कवि उपर जणवेलो नियम तारवे छे.

भोक्तुं न मोक्तुं क्षमाः — विषयान् भोक्तुं — सामान्यपणं माणस एवी दुविधामां के दुःस्थितिमां होय छे के तथी ते विषयोनी उपभोग लई शक्तो नथी तेमज तेनो सदंतर त्याग पण करी शक्तो नथी.

दोर्मन्त्र्यान्नृपतिं — 'दुर्मन्त्री राज्यनाशाय' ।
दोर्मन्त्र्य — खराब के दुष्ट मंत्री होवापणुं, बदसलाह.

पृ. ६०. कृतान्तः — कृतं अन्तयति इति, कृतः अन्तः येन वा । अन्त लावनार, नाश करनार.

अक्षमी — क्षमा न विद्यते अस्य । क्षमा न करनार.

पृ. ६१ शास्त्रे वादभयम् — शास्त्रनी वाचतमां पक्षापक्षीनो ने वादनो भय होय छे. वादभयम् ने ठेकाणे 'वादिभयम्' पाठ पण छे.

अस्थैर्येणं — समृद्धि के संपत्तिने माये अस्थिरता के नश्वरतानी आपत्ति होय ज छे.

कथमक्षीं — केतुं विचित्र के मोहने लीधे अमने शरम पण नथी आवती ।

पृ० ६२. तल्पमस्वल्पं — 'शय्या भूमितल्पम्' । धरतीनी मपाटी एं ज एक विस्तीर्ण पथारी छे.

सन्तो घनान्तं* — आ बधो संसारनो पसारो नश्वर के क्षणजीवी छे एम ओखीने डाह्या माणसोए दननो ज आध्रय लीधो छे.

उपधानम् — उपधीयते शिर. अत्र इति । उशीकुं

आयुः कल्लोल° — जीवित मोजाना जेहुं चंचल
छे. सरखावो : तुलितबिसिनी पत्रपयसाम् । तथा
' नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ' ।

बहुतृणम्° — विश्व तरफ सदाय घासनी जेम जोडु.
ईपदसमाप्त तृणं बहुतृणम् तृणकल्पम् । लगभग घासना
जेहुं

संत्यज निजां° — जलतरंगना जेवी पोतानी अस्थिर
अवस्था के मनोदशानो त्याग कर.

मौक्तिकाञ्जलि

पृ. ६६. मनस्वी — प्रशस्तं मनः अस्ति अस्य
इति मनस्विन् । उदार, धीर, श्रेष्ठ चित्तवाळ्यो. गुजरातीमां
सामान्यतः ' स्वच्छंदी ', ' तरंगी 'ना अर्थमां ज वपराय छे.

प्रतीकारो व्याधेः° — जे केवल रोगनुं निवारण
छे ते ज जाणे सुख छे एवो अबळो ह्याल माणस बधि
छे. तत्त्वतः सुख छे के नहि अने होय तो ते शामां छे
ते जोवानी तस्दी ते लेतो नथी.

नीचस्य गोचर° — नीच माणसना दृष्टिपथमा,
सकंजामां सपढायेला कया माणसने सुख मळी शके वाह ? नीच

राजाना क्षेत्रमां र्हाने कोने मुख मळी शके ? गौचर—
 (गो : इन्द्रिय; चर : चालवुं, फरवुं.) इन्द्रियो ज्या
 सुधी—ज्या—जई अधवा पहीची शके ते क्षेत्र.

परिग्रह — स्वीकारेली वस्तु, वळगाड.

पृ० ६६. पत्रं नैव* — वसंत ऋतु वेसतां तमाम
 वनस्पति फलवित थाय छे पण केरडाना झाडने पांदडां
 नधी आवता तेमां कई वसंत ऋतुनो दोष छे शुं ?
 विधिए कपाळे ल्हवुं होय ते कोण भुंसी शके ?

करीर — केरडानुं झाड.

विषृतद्वारा: — विषृतं द्वार यान्यः ताः । जेमने
 माटे धारणा खोलेलां ज छे एवी (एवी रीते.)

प्राणि सारः — प्राणीरूप सोगटां वडे.

काळ काळी साथे सोगटांनी रमत रमे छे एवी
 पौराणिक मान्यता छे, प्राणीओ ए ज ते सोगटा छे एम
 अही कहुं छे. कवि नरसिंहरावे पोताना काव्यमां जरा
 भिन्न — काली माणस साथे रमत रमे छे एवी —
 कल्पना करेली छे :

मोहर्था निज मानियां

शोगटां जे आपणे,

शक्ति ते मन धारिया

हा ! छे ह्री वीजा क्षण !

— स्मरणसहिता

सुस्थितम् — सारी रीते स्थिर थयेलुं, अपाय-
विहीन, अविनाशी.

दग्धजठरस्यार्थं — वळ्या पेटने खातर.

अवस्था वस्तुनि° — कोई वस्तु महत्त्वनी, कीमती
छे के नजीवी छे ते माणसनी गरज अथवा अवस्था उपर के
प्रसंग उपर आधार राखे छे. कोई पण चीज वस्तुतः ज
नजीवी के महत्त्वनी होती नथी. एनुं महत्त्व के
तुच्छता सापेक्ष होय छे.

पृ० ६७. तनूनपात् — तनुं न पातयति जाठर-
रूपेण शरीरं धारयति, तनूनपं घृतं अत्ति इति वा
तनूनपात् अग्निः । अग्नि जठरमा रहीने खावेलुं अन्न
पचावे छे अने शरीरने पडवा देतो नथी तेथी शरीरने न
पडवा देनार कहेवाय. अग्निमां धी होमाय छे ए
प्रसिद्ध ज छे.

सखे नान्यत्° — डाह्या माणस माटे आ
दुनियांमां तप सिनाय बीजी कोई कल्याणकारक वस्तु
नथी.

पृ० ६८. सर्वं वस्तु° — (बीजी) बधी ज वस्तुओने
माये भय झझमे छे. केवळ वैराग्य ज एक एवी वस्तु
छे के जेने कशानो डर नथी.

उपशान्त्यैकमनसाम् — उपशान्ति के वैराग्यमां
ज जेमनुं चित चोटेलुं छे तेवाओने माटे.

चेतःसद्गनि° — ज्ञाननां हीप एवा जे शंकर ते
योगीभोना अंतःकरणरूप घरमां विराजे छे-प्रकाशे छे.

कलाशेषचन्द्रः — कृष्णपक्षमां अग्नि, सूर्य, विश्वेदेव
इत्यादि देवो तथा पितरो चन्द्रना अमृतनुं वाराफरती पान करे
छे अने तेथी तेनी कळाओ क्षीण थाय छे ए मान्यतानो
अहीं उल्लेख छे.

पारकाने काजे करेला दान के यज्ञने लीधे क्षीणता
आवे तो पण ते शोभास्पद ज छे. सरखावो आखा
श्लोक माटे:

स्थाने भवानैकनराधिपः सन् अकिञ्चनत्व मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमाशोः कलाश्रयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ॥

— रघुवंश

तथा

धर्मार्थे क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभत ।
सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥ — कामन्दक°

श्यानपुलिनाः — श्यानानि पुलिनानि यासा ता
जेना पट सुकाई गया छे एवी.

कूपे पश्य° — जुओ, घडो कूवःमाथी तेम ज सागर-
माथी सरखुं ज पाणी लई शके छे.

तद्धीरो भव° — तेथी धीरज राख, पैसादार लोको
आगळ पामरता बतावीश नहि

पृ. ६९. सर्वाशापरिपूरके° — बधानी भाशाओ पूण करनार — बधी दिशाओने व्यापनार (व्यापीने) — नेघ दररोज वरसे तोय चातकना मोडामां तो पार्णीनां वे चार सूक्ष्म टीपां ज पडवानां. दैवे दरेकनो भाग नङ्गी करेलो होय छे; तेथी बधारे मळबुं अशक्य.

भोगः कोऽपि° — कोऽपि — अवर्णनीय, महान. निव्योदित — सदाय हस्ती धरावतो, शाश्वत टकनारो.

यत्स्यादात् — जे (भोग)ना स्वादथी — अनुभवने परिणामे.

को वा वीचिपुं° — मोजां, परपोटा, बीजळी, स्त्रीओ, आग, साप तथा नदीनो प्रवाह ए बधां कोई क्षणभंगुरता माटे, तो कोई दगो देनार तरीके जाणीतां छे. आ संसार पण एवो ज छे. तेना विविध स्थावर जंगम भावां प्रत्येनी आसक्ति छोडी दईने शंकरनी उपामना करवामां ज श्रेय छे

प्राणत्राणप्रवणमतिभिः — प्राणानां त्राणे प्रवणा मतिः येषां तं । पोताना प्राण बचाववा तरफ ज जेमनो झोक छे एदाओ बडे.

नृभिः . नमद्भिः — नृपु नमत्सु सन्मु-मति सप्तमी लेवो ज अहीं नृतीथानो प्रयोग छे.

अतुलद्वर्षद्वरभरः — अपार घमंडनी गरमी (शा माटे)

नक्षत्रमाला

“ शान्त-शीतल तेजने नमन हजो.”

१. जेमनी पासे नथी विद्या के तप, नथी दान के शील, नथी कोई गुण अथवा धर्मनुं पालन, तेओ खरेखर, आ पृथ्वीने भाररूप धई, जाणे मनुष्यरूप धारण करेलां पशुओ ज होय तेम आ मर्त्यलोकमां विचरे छे.

२. जे माणस साहित्य-सगीत-के कळा-विहोणो छे, तेने शिंगडा-पूछडा-विनानो साक्षात् पशु ज जाणवो. घास खाधा विनाय ते जीवे छे ए खरेखर सामान्य पशुओनु अहोभाय छे !

[कारण के एवाओ जो घास खावा माडे सो पशु-ओने भूखे ज मरवानो वारो आवे तेमनी आवाही नानी-मूर्ता नथी.]

३. आरुस ए माणसना शरीरमां वसतो महान बेरी छे, ज्यारे उद्यम जेवो कोई हितैपी नथी तेनो आश्रय कयां पछी माणसने पडवापणुं रहेतुं नथी

४. मोडामां कोळियो दीधा पळी, दुनियामां कयो नीच माणस वश थतो नथी ? मोडा पर लोटनो लेप कयों होय तो मृदंग पण मधुर अवाज करे छे ! आखरे माटीना अंगवाळो ज ने ?

५. तमे ते अमे, अने अमे ते तमे, एवी भावना अत्यार लगी आपणी वच्चे हती; जराय भेद के अंतर न हतुं.

त्यारे हमणां एडुं ते शुं वन्युं के जेथी तमे तं तमे थई गया, अने अमे अमे रही गया ?

६. दान, उपभोग अने नाश, एम धनने घण गतिओ होय छे. जे नथी कशुं आपतो, के नथी भोगवतो, तेना धननी त्रीजी ज गति थवानी.

७. सन्तपुरुषो प्रत्यक्ष शिखामण न आपता होय, तोये तेमनी पामे रही तेमनी सेवा करवी घटे. केमके एमणे सहेज करेली वातो पण शाखनी कोटीए पहुँचे छे [एमांथी ज आपणने जीवनदर्शन मळी रहे छे.]

८. समर्थोनी पण हाडमारी कोक वार जोवाने मळे छे. जे नीलाम्बरना ककडाथी चंद्रमा रात्रे वीटळायेलो हतो, ते ज ककडा वडे दिवसे सूर्य वीटाय छे. बन्नेनी शी कफोडी दशा के बे वच्चे मळीने एक ज धोतियानो ककडो छे.

९. हरण, मीन अने सज्जन, ए त्रणे केवळ घास, जळ अने संतोष सेवाने पोताना वृत्ति (आजीविका) चलावे छे. छतांय आ दुनियामां (अनुक्रमे) पारधि, माछी अने दुजन तेमना नाहकना शत्रु बने छे.

१०. आपणे भोगीने भोगव्या नथी, पण भोगीए ज आपणने भोगव्या. आपणाची तप नथी थयुं. पण आपणे ज तवाई गया जिंदगी जीवने आपणे काळ खुटाडयो नथी, पण आपणे ज खूटी गया; अने आखरे आपणी तूष्णा घसाई जबाने बदले आपणे ज घसाई गया.

अंते कमाया शुं ?

११. घटमाळनी पेटे फरता, के चकडोळनी जेम भमता, आ संसारमां एम तो क्यो प्राणी मरीने फरी जन्म लेतो नथी ? पण जन्म्यो तो ते ज कहेवाय के जेना पेश थवाची आखो वंश उन्नतिए पहेंचे.

१२. पर्वतोनां दुर्गम स्थानोमां, जंगली पशुआं माये रखडडुं पडे ते बहेतर; पण मूर्ख के नीच माणसनी सोवतमां रहेवानो प्रसंग तो देवाधिदेव इन्द्रना महेल्मां पण न पोसाथ.

१३. मालतीनां फूलोनी जेम, मानधन जनोने माटे वे ज भाग्य सरजायेलां होय छे : कां तो सर्व लोकोनां माथां उपर विराजमान धवानुं, नहि तो वनवगडामां ज करमाई जवानुं

१४. खवडावनारनी आगळ पृछडी पटपटाववी, तेना पगमां पडी, जमीन उपर आळोटतां आळोटतां चत्ता धईने पोतानु मोडुं अने पेट बताववां, ए तो कूतरुं ज करे. ज्यारे गजराज तो आगळ धरेला खोराक तरफ धीरजपूर्वक जोया ज करे अने सो वार खुशामत थाय त्यारे ज खाय.

१५. हलकी कोटीना माणसो विघ्नना भयथी कार्यनो आरंभ ज करता नथी. मध्यम कोटीना माणसो कार्यनो आरंभ तो करे छे, पण विघ्नो वागतावेत बेसी जाय छे; ज्यारे श्रेष्ठ पुरुषो विघ्नोथी वारंवार घवाता जाय तोपण एक वार हाथ धरेलुं काम केमे करीने पडतुं मूकता ज नथी

१६. समुद्रमधननो पुरुषार्थ चलावता, लक्ष्मी, कौस्तुभ-मणि, जेवां असाधारण मृत्यवान रत्नो मन्वाथी देवो हरखाया नहि, तेम ज हालाहल जेवुं भयंकर विष नीकळवा-थी तेओ गभराया नहि. अमृत हाथ न आव्युं त्यां मुथी तेओ विरम्या नहि. धारेली वस्तु प्राप्त न थाय त्यां मुथी धीर पुरुषो पोतानो प्रयत्न छोडता नथी.

२२. कुंडलोधी नहि, पण वेदशास्त्रना (सद्बोधना) भ्रवणधी ज कान शोभे छे. कंकणधी नहि, पण सत्पात्रोने दान करवाधी ज हाथ शोभे छे. एवी ज रीते करुणाशील माणमनी काया चंदन आदिना लेपधी नहि, पण परोपकारनां कृत्योधी ज शोभे छे.

२३. सत लोको कहेता आव्या छे के, पाप करतां वारं, हिनकारक प्रवृत्ति तरफ वाले, रहस्यवातने छानी राखे, खूषीओनी जाहेरात करे, विपत्ति वखते साथ नहि छोडे तथा कटोकटीने वखते वहारे धाय,— आ वधां मारा अने साचा मित्रनां लक्षणो छे

२४. छेदाया छतां वृक्ष फरी ऊगे छे, तेम ज क्षीण थया छता चंद्रमा फरी पुष्ट धाय छे; ए ध्यानमां लई, सत्पुरुषो विपत्तिओधी मूंझाता नधी; संकट आवी पडतां विमामणमा पडता नधी.

२५. हाथनी थपाटधी फरी फरी पछाडवा छतां गोळ दडो फरी फरी ऊछले ज छे. साचुं ज छे के साधुवृत्ति-वाळाओ पर वीतेली पडतीओ घणुं करीने टकती नधी.

२६. आर्य पुरुष पडे तोपण ते दडाना पडवा प्रमाणे; एटले के पडयो के तरत ज पाछो ऊछळयानो, ज्यारे पामर, अनार्य पडे छे ते माटीना टंफा जेवो ज; एटले के ते

सद्बोधशतक

“ आ मार्ग कल्याण तरफ लई जनारो छे ”

मंगलाचरण

ॐ. दिशा अने काळ वगेरैर्या जे मर्यादित नर्या, जे केवळ शुद्ध ज्ञानरूप अने अनंत छे, तथा आत्म-साक्षात्कार ए ज जेने जाणवानुं एकमात्र साधन छे, एवा शांत तजोरूप परमात्माने हुं नमन करुं छुं.

१. विद्या ए माणसनुं अनेहं रूप छे. ए एनुं सुरक्षित एबुं गुप्त धन छे. विद्या ज माणसने अनेक भोगो, कीर्ति अने सुख मेळवी आपे छे. विद्या गुरुओनी पण गुरु छे. परदेशमां के प्रवासमां होईए त्यारे विद्या ज स्वजननी गरज सारे छे. आम बधी रीते विद्या ए ज परम दैवत छे.

राजाने त्यां पण मान विद्याने होय छे, धनने नहि. विद्याविहोणो माणस नर्यो पशु ज छे.

२. वाङ्मय, चंद्र जेवा चळकता हार, स्नान, सुगंधी द्रव्योनी लेप, फूलो के वाज्जो शणगार, इत्यादि वाञ्छ

પ્રમાથનો માનવને સોંભાવતાં નથી. પણ આકાશમાવડ વાની માનવને કેટલેટલી હોય તો તે જ દુકાની તેને મારી રહે સોંભાવે છે.

ઘડી ચાતુર્બધ ક્યાદિ આભૂતનો ધમકારથી મનદ ધીંગ ધનાં જાય છે, ઝ્યારે વાગીકાની આભૂતન મદાને માટે મૂલનમ્બ જ રહે મે

૩. હે માટે ધાનક ધનચાર ખ્યાન રહેને મારી ઘાટ સાંમટ. આરામમાં નીરદ મેષ તો ધના હોય છે, પણ તે ઘથા જ ક્યાં નીમ્બું ઘાન કરે ણ્યા નથી હોના. કેટલાક વસ્તાદ વસ્તાવિને ધરવીને તરલોટ કરે છે, ઝ્યારે કેટલાક માત્ર નિરપેક માગ્યા જ કરે છે. માટે, માટે, જેને જેને તુ જુએ તે દરેકની આગટ દીન વનન જાગીદા નહિ

૪. શું કરીએ ! જેઓ જાણકાર છે તેઓ અદેગાર્થી રચાઈ ગયા છે. જેઓ મત્તાધારી કે સવમ છે, તેમનો વિવેકકાકિલ અહંકારથી વળસી ગઈ છે. ચાદીના વિનામ માવ વેગવર છે. પરિણામે માઠ કવિરત અને ચાતુર્યે મારી અંદર જ મુકાઈ ગયું છે.

૫. લક્ષ્મી ચંચલ છે, પ્રાણ પણ ચંચલ છે જીવન અને જોવન તો સાવ જ ચંચલ છે. આમ આ અનિ ચંચલ અને નશ્વર મેસામમાં નિધલ ણવો તો કેવલ એક ધર્મ જ છે.

६. हे राजन् ! अमने अमारां आ जाडां वल्कलोधी सतोप छे, अने तेने तलम रेशमधी संतोप थाय छे. यन्नेनो सतोप तो सरखां ज छे. तेधी बे वच्चेना फरकमां कांडं अर्थ ज नथी. जेनी नृष्णा विशाळ छे ते भले दरिद्री कहेवाओ ज्यां मनमां तृप्ति छे, त्यां धनदान कोण अने दरिद्री कोण ?

७. जे अजाण होय तेने सहेलाईधी राजी करी शकाय; जे सुजाण होय तेने तो तंथी पण बधारे सहेलाईधी राजी करी शकाय. पण जराक-सरखा ज्ञानधी जे अर्धदग्ध थयो छे तेने तो माक्षात ब्रह्मदेव पण राजी न करी शके; पछी बीजाओनी तो वान ज शी ?

८. ज्यारे माके ज्ञान नहि जेषु हतुं त्यारे हाथीनी जेम हुं मदांध थयो हतो. हुं सर्वज्ञ छुं, एवा गर्वधी माके मन त वसत फुलायलुं रहेतुं. पछी ज्यारे विद्वानो पामेधी थोडुंक थोडुंक हुं जाणवा पाम्यो त्यारे मारी मूर्खाइनुं मने भान थयुं, अने जेम ताव ऊतरी जाय तेम मारो गर्व सांसरो गळी गयो.

९. राजाओनो कोप उग्र होय छे; एमने पोनीकुं एतुं कोई नथी हानुं. होम करनारो जो भादृति आपनी वसत पण अग्निने स्पर्श करे तो तेने पण ते धाळे ज छे ने !

१३. तमारी पासै गाळोनो भंडार छे एटले तमे भले गाळो आपता जाओ. अमारी पासै ए न होवाथी अमे गाळ आपी शक्यै तंम नथी. पौतानी पासै जं होव ते ज आपी शक्य छे, ए न्याय दुनियामां जाणीतो छे. ससलानुं शींगडुं (जेनी मुद्दल हस्ती ज नथी तं) कोई कोईने आपतुं नथी.

१४. हे राजन् ! आ पृथ्वीरूपी गायने दोहवानी जो तारी इच्छा होय तो आ प्रजाजनोनुं वाटरडानी जेम तुं पालनपोषण कर. वाटरडुं खुश तो गाय पण खुश. प्रजानुं जो हमेश सारी रीते पापण थाय तो आ पृथ्वी कल्पलनानी जेम विधविध प्रकारनां फळोधी फलडो.

१५. तुं ज चातकना जीवननो आधार छे एम कोण नथी जाणतुं ? तो पछी, हे मधधेष्ट, तुं अमारां दीन वचननी शा माटे राह जुए छे ?

१६. गरम गरम लोटा उपर पडैला पाणीनुं तां नाम सरखुं जणानुं नथी. ए ज पाणी कमळना पाददा उपर मोतीना दाणा जेनुं शोने छे. बडी ए ज पाणी जो स्वाति नक्षत्रने टाणे समुद्रनी छीपमां पडे तो तेनुं सरस मोती ज बने छे. खरेखर अधम, मध्यम के उत्तमतानो गुण मोटे भागे सोबनने परिणामे ज जन्मे छे.

૨૦. અચેતન હોવા છતાં સૂર્યકાંતમણિ, સૂર્યનો પાદ-સ્પર્શ, એટલે કે કિરણસ્પર્શ, થતાંવેત જો સઝગી કાટે છે, તો પછી ચેતનવંતો તેજસ્વી પુરુષ બીજાએ કરેલો અપકાર કેમ કરીને સહન કરે ?

૨૧. દૈવવશાત્ જો કર્તા જગત કમઙ્ઙ વિનાનું થઈ જાય, તો શું હંસ કૂકડાની જેમ ઉકરડાનો ઢગલો સ્તોતરવા માંડશે ?

૨૨. સવારની છાયા પ્રારંભે મોટી લાંબી હોય છે, પણ દહાડો ચડતાં તે ઠૂંકી થઈ પોતાના જ પગ તલ્લે સતાઈ જાય છે — દુર્જનોની મૈત્રીનું પણ એમ જ છે. એથી ક્લટ્ટું, વપોરની છાયા પ્રથમ નાનકડી હોય છે; પણ પછી ધીમે ધીમે એ લંબાતી જાય છે.— સજ્જનોની મૈત્રી આવી હોય છે. આમ દુર્જનોની અને સજ્જનોની મૈત્રીમા આવી સવારની અને સાંજની છાયા જેવો ભેદ હોય છે.

૨૩. વિપત્તિને વચ્ચે અડગ ધૈર્ય, ઉદયકાળે ક્ષમા-શીલતા, મંત્રીઓની સભામાં વાસ્તુચાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, સત્કીર્તિ વિષે પ્રીતિ, શાસ્ત્રોના અધ્યયનની અવગણના, આ વધું મહાત્માઓને સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે

૨૫. નિરંજનને, શાળા વિનાની ભટ્ટવેડ, વગર
 અને પાણી વિરે કુચ્છા, મગજનોની તેમ જ મગજનોની
 અંદગાઈ, આ વધા દુર્જનો દુર્જનોના સામામાં જ
 દેવ છે.

૨૬. જેઓ સામારે ઉદારચરિત છે, તેમને નીચેનાં
 આશુરનો શોભારે જ છે. હાલે મન્યાં પ્રે દાન આપવાની
 રેવ, માંયે શુભરનોને નામે ભક્તિપૂર્વક નમન કરવાની
 અભિલાષા, મોટામાં મન્યર્થી પાન ધંદેલી વાની, વધે
 વાદુમાં અજોડ પગલમ, હૃદયમાં નિષ્ઠા વૃત્તિ, અને
 શાનમાં ઘાટોને શ્રાવણ અને તમનુ જ્ઞાન પછી ધીનુ
 રેખ્યે એમની પાને ન હોય તો તુ થયુ ?

૨૬. મૂર્ચ કોઈ પણ જાતની વાચનાની રાહ જોયા
 વગર જ સમજના સમૂહને ફલર્ય છે, તમ જ ચરમા
 પંચગાના સમૂહને વિકસારે છે. અને મેષ પણ તમ
 વિનંતીએ દુનિયાને જલ આવે છે. મરેગર, મગજનો પોતાની
 મેલે જ પાલના હિત માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયામ
 કરે છે.

૨૭. ધાર્યુ કામ પાર પાડવા માંગનો ટેકીલો માળમ
 જિદગીમાં આવતાં મુસોને કે દુઃસોને ગણકારનો નથી

ક્યારેક એ જમીન પર સૂએ તો ક્યારેક પલંગ પર પોંદે; ક્યારેક કેવલ શાકભાજી खाईને જીવે તો ક્યારેક કમોદનો માત આરોગે; ક્યારેક ધીમડાની કંથા ઓંદે તો ક્યારેક ચઢકતાં કીમતી વસ્ત્રો પરિધાન કરે મુલ્ય કે દુઃખ કાંઈ જ એને રોકી શકતું નથી.

૨૮. સામી છાતીએ ઘા ફીલેલાને રંગમાં વિજય મલ્લો કે સ્વર્ગ; પણ એ પહેલાં, વન્ને પક્ષની સેના તરફથી નીકળેલા 'સાધુ, સાધુ; શાવાશ, શાવાશ'નો પોકાર તેના કાનને ખરેઁખર અત્યંત આનંદ આપનારો હોય છે.

૨૯. સારું કે નરમું કોઈ પણ કામ કરતી વખતે, ઢાહ્યા માણસે તે કામનું પરિણામ શું આવશે તેનો પ્રથમથી જ પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો ઘટે. કેમકે અતિ ઉતાવળથી, વગર વિચારે કરેલા કમોંનું પરિણામ શલ્યની જેમ મરણ પર્યંત હૃદયને વાઢનારું નીવડે છે

૩૦. સજ્જનોનો સમાગમ બુદ્ધિની જડતા હરે છે, વાણીમા સત્યનું સિંચન કરે છે, પ્રતિષ્ઠા અને ઉન્નતિનો રસ્તો વતાવે છે, પાપને પરહરે છે, ચિત્તને નિર્મલ્લતાની પ્રસન્નતા વક્ષે છે અને દશે દિશાએ કીર્તિ ફેલાવે છે.— કહો ત્યારે મન્મંગ માણસોને માટે શુ નથી કરતો ?

३३. डरावनार वृद्धावस्था विहामणी वाघण जेवी पडखे ऊभी ज छे; रोगो शत्रुओनी जेम देह उपर प्रहार करे ज छे; फूटला घडामांशी वही जता पाणीनी जेम आवरदा छवी छवीने घघी रीते खूटती जाय छे; एम छतां माणस अंते पोताना ज हितने मारक थाय एं अणकारनुं काम कर्ये ज जाय छे, ए केटली नवाईनी बात छे!

३४. हे मन, तु उतावळ करी घडीकमां पाताळमा प्रवेश करे छे, घडीकमा आकाशने पण वटेवीने तेनीं पार जाय छे. वळी एक क्षणमां दशे दिशाओमां फरी वळे छे. अने छता तारा आत्मानुं कल्याण थाय अने तने परम शांति मळे एवा विमल ब्रह्मनुं स्मरण तुं भूलेचूके पण केम नथी करतु ?

३५. जे माणस अपरिग्रही होई अर्किचन छे, इन्द्रियोने तथा मनने कावूमां राखे छे, जे सुरादुःख विषे तथा स्व-पर विषे समबुद्धि जाळवे छे, तेम ज सदाय संतोष-वृत्ति मेवे छे, तेने माटे वधी ज दिशाओ आनंद-मुखमय होय छे.

३६. सेवक बोलतो न होय तो ए मूंगो के मुख-दुर्बळ गणाय छे; ए ज जो बोलवामा कुशळता बतावे तो एने खुशामतियो अथवा वाचाळ तरीके नवाजवामा आवे छे. जो शेटनीं पासे ऊभो रहे तो धीट अथवा

३९. कशी जाहेरात कर्वा वगर छानुंमानुं दान आपवुं, अतिथि घेर आव्यो होय त्यारे उत्वंटाधी एनी आगतास्वागता करवा, बीजानुं भलं करीने ते बाबत मौन राखवुं, कोईए उपकार कर्चो होय तो जाहेरमां तेनो स्वीकार करवो, संपत्तिमां गर्व न करवो, पारकानी निंदा के अपमान थतुं होय एवी वातो न करवी, आडु आ अति विपम असिधाराव्रत सज्जनोने कोणे बताव्युं हशे वारु ?

कोईए नहि, ए तो एमनो स्वभाव ज छे

४०. भूखने लीधे गमे तेटलो दूबळो पडचो होय. घडपणथी कृश थचो होय, गात्रो वधां डीळा पडवाथी भारे कठण दशामां आवी, पडचो होय, तेजमात्र नीकळी गयुं होय, एटळुं तो शुं पण प्राणनो ज नाश थदानो वारो आव्यो होय तोपण, मदोन्मत्त हाथीओना गंडस्थळो फाडीने तेमांना भोती जेवा मांसना कोळिया भरवानी ज इच्छा राखनारो, मानीओनो अप्रेसर एवो सिह अन्य जानवरोनी पेटे कदी सूकुं घास खाशे खरो ?

मानधन पुरुष गमे तेटली विपम स्थितिए पहींच्यो होय तोर एनी शानने न छाजे एडुं हलकु काम करवा तैयार थाय ज नहि.

૨૧. પોતાનું પેટ ભરવાના જ ઉદ્યોગમાં રચ્યાપચ્યા ક્યુદ જનાં તો હજારો પડેલા છે. જ્યારે પરાર્થને જ જે સ્વાર્થ માને છે એવો સજ્જનોનો અંગ્રેસર કોઈક જ હોય છે.

નદીપતિ સમુદ્રનું પાળી વડવાનલ પીએ છે તે કરી ન થરાય એવું પોતાનું પેટ ભરવા માટે, જ્યારે એ જ સમુદ્રનું પાળી મેઘ પીએ છે, તે ડનાઝાથી થતો જગતનો તાપ તોડી નાસવા માટે જ.

૨૨. મન, વચન અને શરીરમા જેઓ પુણ્યામૃતથી ભરેલા છે; ઉપકારની પરપરાથી ત્રણે લોકને જેઓ પ્રસન્ન કરે છે, અને પારકાના રાઈ જેવડા અત્ય ગુણોને પર્વત જેવડા મોટા કરી વતાવી જેઓ પોતાના હૃદયકમળનો વિકાસ સાધે છે, એવા મંત પુરુષો કેટલા હશે ?

૨૩ સજ્જનોનાં આ કેવી રીતે તેઓ નમ્ર થઈને પોતાને ડુંચે લઈ જાય છે. પારકાના ગુણોનાં કદર કરીને પોતાનું ગુણશર્ણુ (અને તે દ્વારા ગુણીશર્ણુ પળ) સ્થાપિત કરે છે. પારકાને કાજે વહોળ્યા પાયા ઉપર મોટાં કામો અણંડ ચલાવીને તે દ્વારા જ જે કાંઈ પોતાનો સ્વાર્થ સધાય તે સાધે છે; અને આક્ષેપના એટલે કે નિંદાના કઠોર શબ્દોથી જેમનાં મુઠ્ઠ વાચાઢ વન્યાં છે એવા દુષ્ટ લાલોનાં હીનતાને પોતાના ક્ષમાર્શીલ આચરણથી જ ઉતારી પાડે છે.

आम जैमनु आचरण खरेखर नवार्ट पमाडे तेवुं छे, तेवा बहुमान्य सज्जनो दुनियामां कोने पूजनीय नथी ?

४४. सत्यव्रतने वरंला, तंजस्वी, टेकीला माणसो प्रसंग अर्घ्य पोताना प्राण पण मुखेधी जता करे छे; पण लज्जागुण जेवा सदगुणोना प्रवाहने वहेतो बनारी, अर्घ्यत शुद्ध हृदयवाळी, अने सदाय पाछळ पाछळ रही रक्षण करती माता जैवी, प्रतिजनो कदापि त्याग करता नथी.

४५. काचयाने शुं पोताना शरीर उपरना भारनु कळतर नहीं थतुं होय के ते पोतानी पीठ उपरधी पृथ्वीने फेकी डेतो नथी ? अथवा तो शुं सूर्यने धाक नथी लागतो के ते निश्चळ थई निरति बेसी नथी रहेतो ? (बन्ने अकळाना तो हशे ज.) पण एक वार हाथमा लीधेले कार्य पडतुं मूकतां सज्जन पोताना मनमां शरमाय छे.

उपाडेलें काम छेवट लगी नभावधुं ए ज सज्जनोनुं कुलव्रत होय छे.

४६. स्वपरनो भेद के पक्षपात राख्या विना बधाने ज आधय आपनार उदार महासागरने विषे कवि कहे छे :

अहीं क्षीरसागरशायी केशव सूता छे, तो अहीं तेना शत्रुओनु (असुरोनु) आखुं कुळ अथवा मडळ पण

મનાયેલું છે; અહીં શરણે આવેલા પર્વતોનો સમુદાય મૂળ છે, તો અહીં જ એ નાગરને ધીમે ધીમે ઘાટી નામ્બનાર વડવાનલ પણ પ્રલયકાળના વધા અગ્નિઓને સાથે લઈ ઘર કરી વેટો છે. ચ્વરેશ્વર, સાગરનુ હૃદય કેટલુ વધુ વિશાલ, મામર્થ્યવાલું અને માર ધમનારું છે

['ક' એટલે પાર્ણી, 'કે' એટલે પાર્ણીમાં (પડેલું) જવ-તે કેજવ એવો કેશવનો અર્થ કરાય છે, પ્રલયકાલ પડી પ્રીવિષ્ણુ જવની પેટે નિશ્ચેષ્ટ થઈને ક્ષીરમાગરમા સ્ના રહે છે, તે પરથી.]

૨૭. આ વિશાલ પૃથ્વી માગરથી ઘીટલાયેલી એટલે કે સીમિત છે. એ જલનિધિ માગર પણ સોએક યોજન લેટલો હશે. સતત પ્રવામ કરનારો સૂચ અનન ગણાતા આકાશનું પણ માપ કાઢે છે. ણમ વધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાતી મર્યાદાની છાપથી એટલે કે સુદાથી અંકાયેલી છે. ફરત મહાનોની પ્રતિમા જ અમર્યાદ હોઈ. મર્વત્ર વિજય પામે છે.

૨૮. પોતાનો સ્વાથે તદ્દન જતો કરીને વીજાનું દિન માધનામ આ લોકો મત્પુરુષો છે. સ્વાર્થને આંચ ન આપે એવી રીતે જેઓ પરહિન સાધવાનો ઉદ્યમ આદરે છે, તઓ મામાન્ય કોટિના ગણાય. જેઓ સ્વાર્થને ચ્વાતર પારકાના દિનને હણે છે. તઓને માનવ-રૂપધારી રાક્ષસો કરી શકાય.

હવે જેઓ કંઈ પળ મતલબ વિના પારકાના હિતનો નાશ કરવાને મંદી પટેલા હોય છે, તેમને કયા નામથી ઓઢાવવા તે સમજાતું નથી.

૪૯. જે અભાગિયો માણસ આ કર્મભૂમિમા આધ્યા છતાં તપાચરણ કરતો નથી, સત્કર્મ કરીને પોતાનાં જિંદગીનો મદુપયોગ કરવાને બદલે તુચ્છ કર્મોમાં અમૂય જીવન વિતાવે છે. તે સ્વચ્છર જાણે નીલમણિની બનાવેલી તપેલીમાં ચંદનના જેવા બહતણથી તલનો સોઢ પકવે છે, આકાના મૂલિયાં મેઢવવા માટે સોનાની હલ્કપૂનીથી જમીનને સેડે છે, અથવા કપૂરનાં શાડં કાપી કોદરાની આસપાસ તેની વાડ બનાવે છે. યીજું શું ?

૫૦. એવા સુવર્ણ પર્વત મેરુ, કે રજત પર્વત વૈલાસને લઈને શું કરીએ કે જેને આશ્રયે ડગેલાં વૃક્ષો, હતા તેવા ને તેવાં જ વૃક્ષો રહે છે. અમે તો દક્ષિણના મલય પર્વતને જ માન્ય ગણીએ છીએ કેમ કે તેના આશ્રયને કારણે કેંકોલ, લીમડો અને ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષો પણ ચંદન બની જાય છે.

૫૧. [જૂના કાલમાં પર્વતોને પાંતો હાંવાથી તેઓ ડહી ડહીને મનુષ્યવસ્તીને દવાવી દેતા હતા. અંતે ઇન્દ્રે વજ્ર પેંડી પેંડીને પહાડોના પંગ કાપી નાખ્યા એ

पामांथी ज नदीओं वहेवा लागी पहाडां परंतु ए संकट जाई, हिमालयना दीकरा मैनाके सर्गावहाळांओंनो त्याग करी, समुद्रमां इवकी मारी; अने पोतीकाना सुखदुःख साये एकहूप थवाने बदले, पोता पूरतो ज विचार करी एण पोतानी जान बचावी. ए पौराणिक कथा आगळ करी कवि कहे छे :]

मातला इन्टे फेंकेल्या वज्रना सखत प्रहारीथी, के जे प्रहारी अभिनी उपगळपरी ज्वाळाभां बहार पडती होवाने लींथे विशेष दुःसह थया हता. त प्रहारीथी पाख कपाई जात तो ते मैनाक माटे वहेतर हतुं; पण पोताना पिता, हिमालय, सकटमा सपडाईने अमहाय ब्रव्या हांय एवे वगत, तेनो कशो ध्याळ राह्या वगर, केवळ पोतानी जातने बचाववा खातर महामागना पाणीमां भूमको मारी सताई जतुं, ए तेने माटे साचे ज उचित न हतुं

५२. जेमनु मन सतोपना मुखने लींथे खीलेल्लु छे, तमना आनंदमा जेने कारणे कशो फेर पडयो नदी, अने जेमनी बुद्धि धनलोभथी ध्याकुळ थई छे, तमनी तृष्णा पण जेना द्वारा हणाई नथी;— एवो अपार संपत्तिनो भंडार (सुवर्णपर्वत मेरु) दिधानाए कोने माटे नज्यो हशे ? आखरे जेनु सुवर्णमाहात्म्य पोतानं अंदर ज गमाई गयेल्ले छे एवा मेहनी मारी आगळ कशी कदर नदी

[पाठांतर स्वीकारिए तो आज श्लोक नीचे प्रमाणे
अर्थ आपे छे :]

जेमनुं मन संतोपमुखधी जागृत थयुं छे, तेमने
माटे जे माटीधी जुदो नधी; अने जेमनी बुद्धि धन-
लाभने लीधे आकळी थई छे, तेवा पामर लोको जेना मुधी
पहोंची शकता नधी; — एको ए अपार संपत्तिनो भंडार
विधाताए आम कोने माटे वनाव्यो हने ?

जेनो सुवर्णमहिमा पोतानी अंदर ज समाई गयो
छे, लोभी के संतोपी कोईना ज कामनो नधी, तेरो मेरु
मने आरुपी शकतो नधी

५३. जीवडाओनां गूचळंधी रादवदनु, लाळधी
भीनुं थयलं, दुर्गंध मारतुं, जोता ज चीतरी चडं एउं
तथा मांस विनासुं एउं माणमनुं हाडकु अत्यन्त स्वाधी
पोत करडतो होय, तेंधे वगते कूनरो, देवोनो राजा इन्द्र
पामे आवे तोय; तेने जोईने शरमातो नधी, केमके
धुद्र प्राणी पोते मंघरेली के अपनावेली वस्तु वेटली
तुच्छ छे एनो स्थान करी ज शकतो नधी.

५४. अमृत रुपकतुं होय, एवां मधुर बोधवचनधी
ज जे माणस दुष्टाने मन्मार्गे आणवानी हामं भीडे छे, ते
जाणे कमळना कोमळ संतुओं वडे मदींमत्त हार्थाने
बांधवानो प्रयत्न करे छे, अधवा जाणे शिरीष फूलनो

५८. शास्त्रपूत शब्दोर्धी जेमनी वाणी सुन्दर बनी छे, अने जेमनी पासे वेदादि शास्त्रोनुं ज्ञान शिष्योने आपी शकाय एबुं छे (एटले के जेओ पोतानुं कीमती ज्ञान शिष्योने सफल रीते आपवानी शक्ति धरावे छे) एवा विख्यात कविपंडितो जे राजाना देशमां निर्धन दशा भोगवे छे ते ते राजानी नगुणाई छे. कविओ तो संपत्ति विना पण बादशाह होय छे. मोघामूला रत्नोनी किंमत ओछी आंकनार नादान रत्नपारखुओ ज निंदापात्र होय छे, नहीं के रत्नो.

५९. माणसमां जो लज्जाशीलता के मर्यादा होय तो ए जडता मनाय छे, मृत करवा तरफ रुचि होय तो ते दंभ गणाय छे; पवित्र आचरण जो एने पसंद होय तो ए कपट के धूर्तता ठराववामां आवे छे; शूर माणसमां निर्दयतानु आरोपण थाय छे; ए ज माणस जो शांत के धीमो होय तो ए एनी दुर्बलता गणाय छे, ए जो मौन-मेत्री होय तो ए बेवकूफी, अने वक्ता होय तो ए वाचाव्यता कहेवामां आवे छे; माणस प्रिय बातो करे तो ए दीनता, अने तेजस्विता बतावे तो ए घमंड गणाय छे. त्यारे एंगे कयो गुण छे के जे दुर्जनोए नगोंदपो नधी ?

૬૦. જ્ઞાન આદિ પરમ તત્ત્વો લેમને પ્રાપ્ત છે, એવા પંડિતોની અવગણના કરીશ મા તળસ્થળા લેવી તુચ્છ સંપત્તિ લેમને બંધનકારક થઈ શકતી નથી. તારા જ વહેવા માંડેલા મદના પ્રવાહથી લેમનાં ગંડસ્થલો કાઢ્યાં કાઢ્યાં થયાં છે એવા હાથીઓને કમઢના તંતુઓ રોકી નથી શકતા.

૬૧. લૂટનાર કે હરણ કરનારની જે નજરે પણ ચડતું નથી, જે હંમેશ માણસનું અકલ્પિત કલ્યાણ જ કરે છે, યાવકોને સતત આપ્યા કર્યું હોય તોયે લૂટવાને થદલે જે પરાકાંટી મુઢી વઢ્યા જ કરે છે, અને કલ્પનો અન્ત આવે તોયે જે નાશ પામતું નથી, એવું વિદ્યા નામઢી આંઢલ્યાનું, આત્મિક ધન લેમની પાસે છે, તમની સાથે હે રાજાઓ, અભિમાનનું વર્તન છોડી દો. એવાઓ માથે કોણ હરીપાડે કરી શકે ૫

૬૨ કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવી, પારકાનું ધન હરણ કરતા ચિત્તને રોકવું, માતું બોલવું, યોગ્ય મમયે, પાંતાની શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવું, પરસ્ત્રી વિષે વાતચીત મરસ્ત્રી પણ ન કરવી, તૃષ્ણા એટલે કે વામનાના પ્રવાહનો ઉદ્ધ કરવો, ઢડીલો પ્રત્યે વિનયશીલ થવું અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા રાગ્યવી આગો આ આચાર વધા ધર્મોના તમામ શાસ્ત્રોને સંમન છે અને એ જ કલ્યાણનો સાર્વભૌમ માર્ગ છે

६३. माणसमां जां क्षमा होय तां आत्मरक्षण माटे कयच — बहतरनी शी जरूर ? जां एनामां क्रोध होय तो बीजा शत्रुओनी जरूर शी ? न्यातीला होय तो पठी अग्निनी जरूर शी ? जो अनुकूल स्नेही मित्रो होय तो दिव्य औपधि राखवानी आवश्यकता शी ? 'जो दुर्जनो पासे होय तो शुं सर्पो पण जोईए छे ? अने जो संस्कारवती विद्या केळवेली होय तो धननी किंमत शी ? जो लाजलज्जा होय तो आभूषण वगर शुं नडवानुं हनुं ? अने जो साहं काव्य रचवानी शक्ति होय तो पठी हकूमतनी शी तमना ?

६४. [माणस सूतो होय, उन्मत्त थयो होय अथवा संकटमां फसायो होय त्यारे तेनी सलामती जोखममां होय छे. हवे ए ज गफळत जो भोट्टा जंगलमां के रणमां होईए त्यारे, शत्रु के अग्नि के जळधी घेराया होईए त्यारे, अथवा महासागरमां के पर्वतनी टोचे ऊभा होईए त्यारे आवी पडे तो तो पूउवु ज शुं ? पण एवे ठेकाणे एवी अवस्थामां पण, पूर्वे करेलां पुण्याने लीधे ज माणस बची जाय छे — ए भाव व्यक्त करतां कवि कहे छे :]

वनमा के रणमां, शत्रु, जळ के अग्नि बच्चे. महासागरमा के पर्वतनी टोचे, माणस सूतो होय, उन्मत्त अवस्थामा होय के कफोडी दशामा पडयां हांय त्यारे, पूर्वे करेलां पुण्या ज एने रक्षे छे.

नान आवह छोडीने कागडानी पेठे पारकाने घेर पेठ भयु; तोये पाप कर्ममां रावनार, हे तृष्णे, तुं हजु तृप्त थती नथी एटलु ज नहि, पण दिनरात तुं वधती ज जाय छे ! हजी तने शाता वळती नथी ?

६८. 'तने मळवा माटे अत्वारे शेठने वखत नथी,' 'शेठ हाल एकांतमां खानगी वातो करे छे,' 'मालिक सूता छे,' 'जो अहीं ऊभो रहीने जोया करीश तो महाराज चिडाशे,' एवां एवा वचनो जेमने वारणे सांभळवां पडे छे, तेमने पडता मूकीने, हे चित ! तुं विश्वेश्वर महादेवना मदिरनो आश्रय ले. त्यां तो तने रोक्वा माटे कोई दरवान नहि होय, तने कोई कठोर घण नहि संभळाचे अने वधारामां त्यां तने अपार शान्तिमुरा मळी जशे

६९. अभिनी दाहकता न जाणवाने कारणे पनंगियुं भले दीवानो ज्योति उपर धसी पडे; तेम ज अज्ञानने कारणे भाटली पण माठीमारना चातुकना आंकडाने छेटे गोडवेळु मांस भले गळी जाय; पण परिणामनी पूरेपूरी जागकारी होवा छनां, आपणे विपत्तिओनी जाळभी गूचदायेंटा विषयाने छोदी देता नथी ! हाय ! केटलो अगाव छे मोहनो आ महिमा !

૭૩. તું અધિકારસંપન્ન રાજા છે, જ્યારે અમે પોતાના આચાર્યની સેવા કરીને મેઢવેલા જ્ઞાનનું અભિમાન રાહી ડન્નત થવા માગીયે છીએ. તારી કીર્તિ તારા વૈભવને કારણે છે, જ્યારે અમારી કીર્તિ કવિઓ દશે દિશામાં ફેલાવે છે. આવી રીતે, હે અભિમાની રાજા આપણી વચ્ચે મોટો તફાવત છે. જો તું અમને જોઈને મોં ફેરવી લેતો હોય તો અમે પણ બિલકુલ વેદરકાર છીએ.

[માનધનાતિ° ને ઢેકાળે માનદ નાતિ° પાઠ લેવો વધારે સારો છે. એ પાઠભેદ લેતાં શ્લોકનો આ અર્થ થાય —]

તું સિંહાસનારૂઢ થયેલો અધિકારસંપન્ન રાજા છે, તો અમે પણ અમારા ગુરુજનની રીતસર સેવા કરીને મેઢવેલા જ્ઞાનના સદભિમાનથી અને આત્મવિશ્વાસથી માથું ડંચું રાહીયે છીએ. તું તારા વૈભવને લીધે પ્રહ્યાત છે, તો અમારી કીર્તિ પણ કવિઓ દશે દિશામાં ફેલાવે છે. એવી રીતે, હે માનદ રાજા, આપણા વેની વચ્ચે જ્ઞાસો તફાવત નથી. તેમ છતાં જો તું અમારે વિષે વેપરવા હોય તો અમે પણ તદ્દન વેદરકાર છીએ.

૭૪. સેંકડો રાજાઓ જેને ભોગવતાં એક ક્ષણ પણ સાલી રહેવા દેતા નથી, તેવી પૃથ્વી મઢર્તા રાજાઓને આટલું અભિમાન શીદને થાય છે? પણ એમની વાત જવા દઈએ. અહોં તો એ જ પૃથ્વીના એક કકડાના કકડાનું

ચનાવેલાં એવાં હિમાલયનાં પવિત્ર શિલ્પસ્થાનો શું વધાં
નાશ પામી ગયાં છે કે જેથી માણસ અપમાન વહોરી
લઈને પણ પારકાને ત્યાં મીરાનું સાઈને જીવવામાં રાચે છે?

૭૭. [સંસ્કૃતમાં એક વહેવત છે:- ‘ ગંહૂપજલમાત્રેણ
શફરી ફુરફુરાયતે.’ શફરી એક વહુ જ નાનકડી
માહલી હોય છે, એને ચાંગળા જેટલું પાણી મળે તો
તેટલામાં એ રાજી થઈને ફુર ફુર નાચે છે, પણ એ
બીચારીની શક્તિ કેવલી ? એના નાચવાથી શું મહાસાગર
પ્રક્ષુબ્ધ થવાનો હતો ?]

જે મનસ્વી છે તેને આ નર્મીડું વદ્યાળ્ડનામનું કુંડાલું
થોડું જ લોભાથી શકવાનું હતું ? નાનકડી શફરીના
કૂદકૂદ કરવાથી સાગર કદી ક્ષોભ પામે શરો ?

૭૮. માંસ વિનાનો, અને માત્ર થોડાક સ્નાયુ અને
ચરબીના કણ ચોટી રહ્યાથી મેલો જળાતો, હાડકાનો કકડો
જડવાથી કૂતરો રાજી રાજી થાય છે; જોકે તેથી એની
મૂલ્ક તો મટી શકતી નથી જ. જ્યારે સિંહ, કોઈ શિયાળ
ખોળામાં આવી પડ્યું હોય તોયે, તેને ત્યજી દઈને હાથીને
જ મારે છે.

વહું જ છે કે કોઈ પણ પ્રાણી, ચકટમાં સપડાયું
હોય તોયે, પોતાના વ્યક્તિત્વને શોભે એવું જ ફલ મેલ્લવવા
માગવાનું.

૬૯. કમલદલ ઉપરના પાણીની જેને ઉપમા અપાય છે, એવા આ નશ્વર પ્રાણોને માટે, સારાં નરસાંનો વિવેક છોટી દર્દે અમે શું શું નથી કર્યું ? કેમ કે ધનના મદથી જેમની લાગણીઓ વહેર મારી गई છે, એવા મોટા માણસો આગઝ, સાવ નિલેઝઝ થઈને આત્મસ્તુતિ કરવાનું પાતક પણ અમે કરી ચૂક્યા !

૮૦. હે હૃદય, રોજ સઠીને પારકાનાં ચિત્તોની અનેક રીતે આરાધના કરી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે તું શા માટે આ મહા કલેશનો કાશ્વ પુંદે છે ? તું જો પોતે અંદરથી જ પ્રસન્ન થાય તો તારામાં ચિંતામણિના ગુણોનો ઉદય એની મેઢે થયે, અને પછી તારો અનાસક્ત સચ્ચ તારી કઈ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ નહિ કરે ?

૮૧. કોઈ ટેકાળે ધીણાવાદન ચાલે છે, તો કોઈ ટેકાળે 'હાય રે હાય'ના રોદનાં સંમથાય છે; કોઈ ટેકાળે વિદ્વાનોનો કાલ્પશાસ્ત્રવિનોદ ચાલતો હોય છે, તો કોઈ ટેકાળે પીથેલા દાહુટિયાઓની ડડવાડ ચાલતી હોય છે; કોઈ ટેકાળે મુંદર લલનાઓ દેસાય છે, તો કોઈ ટેકાળે ગલત્કોટથી પીઢાતી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. સાચે જ આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તેની કોઈ જ સ્વર પડતી નથી.

૮૨. ધનસ્વી તુચ્છ મૃગજઙ્ઙના સાગરનું પાણી પીવા મપતા હે જડયુદ્ધે પશો, તેં કરેલાં કેટલાં કેટલાં કામો કેટલી વધી ઘાર પડી ભાંગ્યાં નથી શું ? તેમ છતાંય તારી ઉલ્કટ વાસના હજી વિરામ પામતી નથી; તેમ જ તારું હૈયું ભાંગી જઈ એના સેંકડો ટુકડા થતા નથી, એ ઉપરથી લાગે છે કે જહ્નુ તારું હૃદય વજ્ર જેવા કઠણ પથ્થરનું જ વનેલું છે.

૮૩. આંતના થોડાક પલકારા જેટલી જ જેની આવરદા છે એવો દેહ જ્યાં મલ્લયો છે ત્યાં સ્વર નથી પડતી કે કરલું શું. સુરનદી ગંગાને કિનારે તપાવરણ કરતા રહીએ, કે સદ્ગુણમંડિત પત્નીની સોયતમાં સંસ્કારી જીવન ગાઢીએ ? ન્યાય, સાંખ્ય, વેદાન્ત આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોનું અને દર્શનોનું અધ્યયન કરીએ, કે જાતજાતના કાવ્યામૃતના મધુર રસોનું પાન કરીએ ? ('રાત ઢૂંકી અને વેપ જ્ઞાતા' જેવી સ્થિતિ થઈ છે.)

૮૪. ડુંગરી આલેશાન હવેલી, સજ્જનો વચ્ચે માન્યતા પામેલા ડીકરાઓ, અગણિત સંપત્તિ, કલ્યાણી પ્રિય પત્ની, જુવાનીની અવસ્થા, એ વધું જોઈને, અજ્ઞાનને લીધે મૂઢ વનેલો માણસ આ વિશ્વને ચિરકાલ ટકનારું માને છે અને ખુશીથી સસારરૂપી તુરંગમાં પ્રવેશ કરે છે; જ્યારે આ વધી વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે એમ જો જોઈ શકે છે તે ધન્ય માણસ આ વધી વસ્તુઓનો સદંતર ત્યાગ કરે છે.

૮૨. હે હરણ, તુ, જે ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતું નથી, તેમની આગઢ ચોટા ચોટા મુશામતના વચનો બોલતું નથી, એમનાં ગર્વભર્યા વચનો સાંભળતું નથી અને આશાનું માર્યું એમની પાછઢ પાછઢ દોડતું નથી, મૂઢ લાગે ત્યારે કુમહું ઘાસ ચાઈ લે છે અને સૂવાનો વહત થયે મુઢેથી મૂઈ જાય છે, અને આમ સંતોષવાહું જીવન ગાઢે છે; તો મને કહે કે તેં ક્યાં અને કયું તપ તપ્યું કે જેથી આટલી સિદ્ધિ તને પ્રાપ્ત થઈ ?

અથવા

હે કુરંગ હરણ, તેં કયું તપ સેવ્યુ છે, કયે ઠેકાણે સાધના સાધી છે એ મને કહે કેમ કે તું ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતું નથી તેમનાં ચોટી ચોટી મુશામત કરતું નથી, તેમનાં ગર્વભર્યા વચનો સાંભળતું નથી અને મારે આશાનું માર્યું એમની પાછઢ પાછઢ દોડતું નથી, સૂવાનો વહત થયે તું કુમહું ઘાસ ચાઈ લે છે અને ડંધ આવતા ડંધી જાય છે. મારે તપ કર્યા વગર આવું સંતોષવાહું જીવન કોણ ગાઢી શકે ?

૮૬. શું ગિરિકંદરોમાંથી કે પર્વતની લીળોમાંથી કંદમૂઢોનો સદંતર નાશ થયો છે ? અથવા શું પર્વતો ઉપર વહેતાં શરણાંઓ વધાં મુકાઈ ગયા ? અથવા શું રસભર્યાં પઢ્ઢોથી લચેલી તેમ જ વન્કઢો પૂરાં પાઢી શકે તેવી ઠાલવાઢી ઢાઢીઓ ક્ષાઢ પરથી નાશ પામી ચઈ છે ? કે (અગ્રવહ્નની આટલી સહેલી જોગવાઈ હોવા છતાં,) મહા-

महेनते प्राप्त थयेला अल्पशा धनने लीधे ऊठेला अहंकाररूपी पवनशी नाचती मृकुटीवाळां अने साव विनयशून्य थयेलां एवां दुर्जनोनां मोडां तरफ लोको जोया करे छे !

८७. गंगाने किनारे, हिमालय पर्वतनी कोई शिला उपर पचासन वाळीने हुं वेडो होउं, अने ब्रह्मनुं ध्यान धरवानो अभ्यास करतां योगनिद्रानी समाधिमां लीन थयो होउं, अने ते स्थितिमां केवळ बाळ मृगलां ज नहि, पण घरडां हरणो पण शंका के बीक तद्दुन त्यत्री दर्शने मारी पासे आवे अने पोतानां शींगडां मारा शरीर साये घसीने खंजवाळवानो आनंद पामे, एवा भाग्यना दिवसो मने लाधशे खरा ?

८८. पर्वतनी गुफाओमां रहीने परम ज्योतिनुं जेओ ध्यान धरे छे, अने ते वखते निःशकपणे खोळामां आवीने आराम करतां पक्षीओ जेमना आनंदाधुनुं पान करे छे, एवा पुण्यवान पुरुषोने धन्य छे ! ज्यारे अमे तो मनमां ने मनमां मोटी मोटी हवेलीओ बांधीने तेमना प्राकारमां आवेली वावने किनारे क्रीडोद्यान कम्पीने एनी अंदर विलास करता पोतानी जिदगी निरर्थक सुटाडीए छीए.

८९. [अद्वैतसिद्धिनी साधना करतां, कवि पोतानी कल्याण-कामना व्यक्त करे छे —]

भयानक सर्प हो के आहादकारी फूलोना हार हो;
कंपावनार शत्रु हो के हूंफ आपनार स्नेही हो; महामूर्ख

रत्न हो के माटीनुं तुच्छ हेतुं हो; कुमुमकोमळ शैष्या हो के अकुणा पधरो पधरायेला हो; नजर सामे धामनां तणखलां हो के रमणीओनो समूह हो; मारी तो ए वधा प्रत्ये समदृष्टि ज रहा, अने एवी स्थितिमां कोई तपोवनमां कन्याणकारी 'शिव शिव शिव'नो जाप जपतां मारा दिवसो पसार थाओ.

[आ आखा विश्व साथे आत्मैक्यनो साक्षात्कार थवायी जे समाधान भळे छे, ते प्राप्त थयेलां माणस पोतानी स्थिति वर्णवे छे. ए रीते पण अ ओकनो अर्थ करी सकाय.]

सर्प हो के पुष्पनो हार हो कंपावनारो प्रबळ शत्रु हो के हुंक आपनारो मित्र हो, महामूलं रत्न हो के माटीनुं तुच्छ हेतुं हो, फूलनी शैष्या हो के पधराओ पाधरेला हो, सामे तृण हो के स्त्रीओनो समुदाय हो, ए वधा विषे मारी समदृष्टि ज रहे छे अने पछी कोई तपोवनमां निरिच्छ अने शान्त थईने 'शिव, शिव, शिव'नो कन्याणकारी शान्ति-जाप करतां मारा दिवसो पसार थाय छे.

९०. विषयो गमे तेडला लांबा वखत सुधी आपणी साथे रहे तोये भंते ते छोडीने जवाना ज. छतां माणस पोतानी मेळे एमने छोडी देतो नधी तो तंमां एने खास कई लाभ थाय छे खरो ? खई जोतां विषयो ज्वारे पोते ज पोतानी मरजी के नियम प्रमाणे माणसने छोडी जाय

છે ત્યારે એને પાર વગરની હૈયા-બઢતરા થાય છે. જ્યારે માણસ પોતે એમને ત્યજી દે તો એ વિપયો તેને અનંત શાંતિમુખ આપતા જાય છે.

૧૧. માણસને મઢતું ફલ તેના કરેલાં કર્મો પર આધાર રાખે છે અને તેની બુદ્ધિ પણ પૂર્વે કરેલાં કર્મને જ અનુસરે છે. બુદ્ધિનું ઘડતર તો કરેલાં કર્મોની ટેવો ઉપર જ અવલંબે છે. આમ મનુષ્યજીવનમાં કર્મ જ સર્વોપરી હોવાથી ઢાહ્યા માણસે સારી પેઠે આગલ પાહ્લનો વિચાર કરીને જ કામો કરવાં જોઈએ.

[અને બુદ્ધિની કેલવણીમાં પણ કર્મકૌશલ ઉપર જ વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ.]

અથવા

[કર્મ એટલે પૂર્વજન્મે કરેલું કર્મ એવો અર્થ કરી ' કર્મ ' શબ્દ લગભગ દૈવના અર્થમાં વાપરીને કેટલાક લોકો આ શ્લોકનો જુદો જ અર્થ કરે છે અને ઘીજી લીટીમાંનો ' તથાપિ ' શબ્દ એમને અનુકૂલ આવે છે. તેમની દટિએ આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય —]

માણસને મઢતું ફલ તેનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મો પર આધાર રાખે છે. આજની એની બુદ્ધિ પણ પૂર્વભવે કરેલા કર્મને જ અનુસરે છે. આમ માણસ ઘી રીતે પરતંત્ર છે. છતાં ઢાહ્યા માણસે, ઈશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે એટલા સાતર

તત્તમ રીતે વિચાર કરીને જ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ;
 ૬ જેથી આ નહિ તો આગલો ભવ તો મુધરે.

[પહેલો જ અર્થ સારો જણાય છે. આ મવનો
 વેચાર કરીને જ જ્યાં ચાહી શકાય એમ હોય ત્યાં
 આગલના અને પાછલના ભવોની વાત લઈ આવવી
 અનાવર્યક છે. સ્વકર્મ-સૂત્ર-પ્રયિતો દ્વિ લોકઃ ।]

૧૨. આપના માગ્યના વિધાતા તરીકે આપને દેવોને
 નમસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તે દેવો પણ મૂઆ વિધિને વશ
 રહીને જ નથી ચાલતા શું ? તેથી વંદન તો વિધિને
 (દૈવને) જ કરવું ઘટે. પણ એ દૈવ પણ સ્વતંત્ર કર્યા
 છે ? એ કર્મ પ્રમાણે નિશ્ચિત, અમુક ચોક્કસ ફલ જ
 આપનારું હોય છે. અને ફલ તો કર્મને આધીન છે. તો
 પછી એ અમર દેવોને લઈને શું કરીશું ? અને દૈવને લઈને
 પણ શું કરીશું ? જેની આગલ વિધિ-વિધાતાનું પણ કશું
 ચાલતું નથી, તે કર્મને જ અમારું વંદન હજો.

૧૩. જે દેવાધિદેવ કર્મ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવને કુંભારની
 જેમ વદ્ધાટરૂપી ઘડાની અંદર અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના
 કામ ઉપર નીમ્યો, સર્વવ્યાપી વિષ્ણુને પણ દશાવતાર ભેવાના
 મહાસંકટમાં ધકેલ્યો, અને શંકર દ્વને હાથમાં સ્વોપરી આપી
 વડે મિથ્યા માટે રચલતો કર્યો, અને જેના નિયમનને
 પરિણામે સૂર્ય આકાશમાં અલંકાર મમ્યા કરે છે, તે સર્વ-
 સમર્થ કર્મને જ અમારા નમસ્કાર હજો

૧૪. નીચ લોકોની આરાધના કરતાં કરતાં, એના અપશબ્દો જેમતેમ કરીને સહન કર્યા; આંખમાં આવતાં આંસુને અંદર ને અંદર રોકીને શૂન્ય મનથી તેમને રીક્ષવવા હસી ચતાવ્યું; મનની ઘઘી લાગળીઓ દવાવી ઢીધી; અને જેમની વુદ્ધિ બહેર મારી ને અવઢી થઈ છે એવા લોકો આગઢ પળ હાથ જોડયા; હવે, હે નપફટ, વિફઢ આશે ! હજીયે તું મને ઢીજે ક્યાં ક્યાં નચાવવા માગે છે ?

૧૫. [સ્વાભિમાની માળસ પળ ગૃહસ્થાશ્રમની વિટંબણાઓથી જેર ધઈને મિક્ષાનાં વચનો મોઢામાંથી કાઢવા તૈયાર થાય છે એ ઢીનાને ધ્યાનમાં રાખીને કવિ કહે છે —]

મૂંઢથી અકઢ્ઢાતાં અને ઢીલું મોઢું કરીને રોતાં કકઢ્ઢતાં છોકરાંઓ જેનાં ફાટયાં તૂટયાં વઢોને રેંચતાં હોય છે અને તેમને શાન્ત કરવાનો કસો જ ઉપાય હાથમાં ન હોવાથી જે લાચાર થઈ ઢેઢી છે, એઢી વિચારી દયામળી ગૃહિણી નજર આગઢ ન હોત તો કયો સ્વાભિમાની માળસ, પોતાની યાચના વિફઢ જશે એ મયને કારણે ગઢ્ઢ ધયેલી વાળીએ, તૂટતા અને સરી પડતા અશરે, પોતાના ઢઢપા પેટને માટે કોઈની આગઢ ' મને કાંઈક આપો ' એમ કહેવા તૈયાર ઘાત ?

૧૬. અમે ઘણું રમ્યું, પળ તે ક્ષમાને સ્તીધે નહિ; ગૃહસ્થાશ્રમનાં મુસોનો ત્યાગ કર્યો, પળ તે રાંતોય સમાપ્તનને

कारण नहि; अस्य एवां टाड, तडयो, पवन आदि सहन कर्या, पण ते केवळ फलेन मानीने, तपाचरण तरीके नहि; प्राणोनुं नियमन करीने, एकाप्र चिस्ते दिनरात ध्यान धर्युं; पण ते धननुं, भगवान शंकरना चरणनुं नहि; आम जे जे कर्मो मुनिओ करे छे ते वधां अमे कर्या पण ते ते फळधी मात्र अमे वंचित ज रखा.

९७. ब्रह्मज्ञानने लीधे जेमना मनमां विवेक जाग्यो छे, अने तेथी जेमनी बुद्धि निर्मळ थई छे तेओ केटलुं वधुं विरुट काम करे छे, के प्रत्यक्ष भोगवाता वैभवनने, तहन नि.स्पृह थई, सदंतर छोडी दे छे. ज्यारे अमे जे संपत्ति भूतकाळमां अमने मळी नथी, वर्तमानकाळमां जे अमारी पासे नथी, अने भविष्यकाळमां मळशे ज एवी जेने विधे चोक्रम खानरी नथी अने जेने फलत वासनामां ज अमे पकडी राखी छे, एवी कार्पनिक संपत्तिनो मानसिक त्याग करवा पण समर्थ नथी.

९८. आ विशाल विश्वमां आश्चर्य उपजावे एवी जे अमर्याद वस्तुओ छे, तेमांए वराह अने राहु ए वे ज चमत्कारना विषय तरीके सहुधी चढी जाय छे. कारण के एके (वराहे) इवेली पृथ्वीने पोताना दांतनी अणी उपर उठावी लीधी, ज्यारे बीजो (राहु), केवळ पोतानुं मायुं ज बाकी रहेलु होवा छतां, सूर्य जेवा तेजस्वी

શબ્દને ગઢી જાય છે, અને પછો ઉદારતાથી એને છોડી પળ દે છે.

૧૧. હે ચિત્ત, તેં ન તો પાતાઢમાંથી ઢઢી રાજાને છોઢાઢ્યો, ન ઢુનિયામાંથી મૃત્યુનો ક્ષય કર્યા. ચંદ્ર ઉપર દેઢાઈ આવતો મેલો ઢાઘો તેં મૂયો નથી અને લોકોના ઢ્યાધિઓનો પળ સમૂઢ ઉઢ્ઢેદ તેં કર્યો નથી. આ પૃથ્વીને જરા ંચકીને, ઢિચારા શેપના માથા ઉપરનો માર પળ ક્ષળઢાર હઢ્ઢો કર્યો નથી. ત્યારે સત્પુહ્યોમાં પોતાની ગળના હોયાનું ઢૃથા અમિમાન ઢારણ કરતાં તને શરમ નથી આવતી ?

[આ શ્લોકની છેલ્લી લીટી જરા અટપટી છે. છંદમાં 'ન' શબ્દ ન ઢેઢો ંટલે છોડી ઢીધો લાગે છે. 'અમિમાન' અને 'ગળના'ના સ્થાનનો પળ ગોટાઢો થયો લાગે છે.]

૧૦૦. તે કાચઢો જ રરેરર જન્મ્યો કહેઢાય કે જેને આ ઢિશાઢ પૃથ્વીનો માર ંચકઢા પોતાની પીઢ અર્પણ કરી. તે જ પ્રમાણે ઢુઢનો જન્મ પળ ઢન્ય રારો કે જેને આઢારે તારાઓનું આરું જ્યોતિર્મઢઢઢ નિયમ પ્રમાણે ફર્યા કરે છે.

હઢે ઢુઢની જેમ ઉપર આકાશમાં કે કાચઢાની જેમ નીઢે પાતાઢમાં, જેઓ પારકાનું હિત કરી શકતા નથી તેઢાં ઢાઢીનાં ઢઢાં પ્રાણીઓ નકામી પાંડ ફૂટેલાં, ંમરાના ફઢનો ંંદરનાં મગતરાં જેઢાં કેઢઢ મરી જઢા માટે જ

जन्म ले छे. तेमने हाये कोईनुं ऐहिक के पारलौकिक कल्याण धतुं नयी.

१०१. [पोतानी मर्यादा न छोडनार सागर अने पोताने स्थाने स्थिर रहेनार कुलपर्वतो बने प्रलयकाळ आवे त्यारे चले ज छे. पण महात्माओ आवी क्षुद्रता बतावता नयी. तेओ तो जेम संकट वधारे तेम वधारे ज अडग यवाना एम समजावता कथि कहे छे —]

हे जडमते, विपद्काले महारमाओनो धैर्यनाश घयेला जौवा तुं इच्छतो होय तो ए खोटो प्रयास तुं छोडी दे, आ महात्माओ कांई तमारा क्षुद्र कुलपर्वत पण नथी अने पामर सागर पण नथी के जेओ प्रलयकाळ आवे के तरत पोतानो स्वधर्मकर्मनो नियम पण उलटावी दे छे.

१०२. भिन्न भिन्न शास्त्रोना अर्थनी विचारणा करवानी जेनी चंचळता शमी गई छे, अनेकानेक रसयुक्त काव्योना आस्वाद लेवानुं जेनु कुनूहल ओसरी गयुं छे, न्याय अने तर्कना अध्ययनने लीधे उठती जेनी अनेक शंकाओ अने विकल्पोना विस्तारनो निःशेषपणे निरास थयो छे, एहुं माहं मन हवे भगवान शंकरने शरण जवाने ज संखे छे.

१०३. कोमल करुणाथी भराई गयेला हृदयवाच्या अमे, सर्वस्वनुं दान आपीने, कोई पवित्र तपोवनमां, शरदकलुना

पूर्ण चंद्रनी चांदनीधी मनोहर थयेलीं रात्रीओ, आ संसारमां विधिनी घटनाओ केवां विषम परिणामो उपजावे छे तेनुं स्मरण करतां, अने भगवान शंकरना चरणमां ज चित्तनुं शरण शोधतां, पसार करीशुं.

१०४. वेद, स्मृतिओ, पुराणपठन, अति विस्तारवाळ्यं शास्त्रो, तेम ज—जेने जोरे स्वर्ग नामधी ओळखाता एक गामडानी एकाद झूपडीमां निवास करवानुं मळे एटलुं ज जेनुं फळ छे तेवा—यज्ञयागादि कर्मकांडना विस्तारथी शुं बळवानुं हतुं ? भवबंधनोनी दुःखदायी जाळने बाळी नांखनार अग्नि जेबुं, अने स्वात्मानंदनी पदवीमां प्रवेश करावनार एक साधनने छोडी दईए तो बाकी बधा वाणियावेडा छे.

१०५. [वर्णाश्रमनां चिन्हो धारण नहीं करेलां होवाथी, अने अलिप्त भावे पीतानी मस्तीमां चालतो देखावाथी, जेने विषे लोकोना मनमां सुतूहल जाग्युं छे एवा योगीओनी अनासक्त शान्ति विषे कवि लये छे —]

आ चाण्डाल छे, के ब्रह्मण छे ? शूद्र छे के तपस्वी छे ? सारासार तत्त्वोनुं पृथग्करण करवामां कुशल एवो कोई योगीश्वर तो आ नहीं होय ? इत्यादि शंकाओ मनमां उठवाथी लोको जेने विषे छुटथी जातजातनी चानो करे छे, एवा योगीओ कना हर्ष शोक यगर पीताने रस्ते चाल्या जाय छे.

૧૦૬. કામચિકારના નેત્રરોગની અસરને લીધે જ્યારે અમારામાં અજ્ઞાન અને લંબટતા હતા ત્યારે આગું જગત નારીમય છે એમ અમારી આંખાંને લાગતું. પણ હવે જ્યારે સાર અને અસાર વચ્ચેનો મેદ વતાવતું વિવેકરૂપી અંજન અમે આંજ્યું, ત્યારે સમત્વને પામેલી અમારી દષ્ટિ આ સમસ્ત ત્રિલોક્યને વ્રદ્ધમય લેને છે.

૧૦૭. આ અનેક પ્રકારના ભોગો સ્વભાવે જ ક્ષણ-જીવી છે અને જિંદગી તો આવા ક્ષણભંગુર ભોગોની જ બનેલી હોય છે. ત્યારે, હૈ લોકો, તમે શા પ્રયોજનથી એમની પાઠ્ઠ અટવાયા કરો છો ? વસ કરો આ વધી ધાધલ.

અને જો અમારી વાત માનવા લેવી લાગે તો આશાની મેંકડો જાઠ્ઠનાં વન્ધનો હટાવતાં હટાવતાં પ્રસન્નનિર્મલ્લ બનેલા મનને સ્થિર કરો પોતાને સ્થાને એ સ્થાન તો કામનાઓનો નાશ થવાથી જ હાથમાં આવી શકે છે.

૧૦૮. હે માતા પૃથ્વી, હે તાત વાયુ, હે મિત્ર તેજ, હે વાન્ધવ જલ અને હે માઈ આકાશ, તમને વધાને હાથ જોડીને આ છેલ્લો નમસ્કાર કરું છું. તમારા સત્સંગને કારણે જે કાઈ સત્કર્મનો ઉદય થયો, તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા નિર્મલ્લ જ્ઞાનને લીધે તમામ મોહતું જોર દૂર થયું છે, અને હવે હું પરવ્રદ્ધમાં કાચમને માટે લીન થાઉં છું.

(હવે પાછા આવવાપણું અને તમારી વચ્ચે રહેવાપણું રહેતું નથી.)

પ્રકીર્ણ શ્લોકો

૧૦૯. પહાડની કોઈ શિલાને જ જેમને પોતાની શય્યા બનાવી છે, ગિરિગુહાહ્વી ઘરથી જેમને સંતોષ છે, જ્ઞાહોની છાલ એ જ જેમને માટે સંપૂર્ણ વહ્ન છે, મૃગલાં અને પક્ષીઓ જેમને માટે પૂરતા મિત્રો છે, જ્ઞાહનાં તારાં રસદાર ફલ્લોથી જ જેમને ગુજરાન ચાલે છે, ઇરણાનું મધુર પાણી જ જેઓ ઉચિત પીણું ગણે છે અને જેમનો મનોવિનોદ વિદ્યારૂપી યુવતી સાથે જ ચાલે છે, એવા લોકો મારે મન તો પરમેશ્વર (વાદશાહ) છે; કેમકે એવા લોકો લોભમાં ફસાઈને, સેવક બનીને, કોઈની આગઢ માથું નમાવતા નથી.

૧૧૦. આ દુનિયાદારીની જિંદગીથી હું તો કશું કુશઢ જોતો નથી. આમાં કરેલાં શુભ કર્મોના ફલનો વિચાર કરું છું ત્યારે પણ મને તો ભય જ ઊપજે છે. કેમકે લાંબા વયવતથી સેવેલા વિષયોને પુગ્યના મોટા પ્રવાહનું સિંચન મઢે કે તેઓ એવા તો મોટા થઈ જાય છે કે વિષયોને સેવનારને અંતે સંકટમાં જ નાગે છે.

૧૧૧. રોજ ને રોજ સુરજના આપમવાથી અને ઋગરાથી આપરદા ઘટતી જ જાય છે, અને છતાં અનેક જાતનાં ષાયોના મારને લીધે ઘોજારૂપ ધરેલા સ્વરગાયોમાં

વસત તો જાણ્યામાં પણ નથી આવતો. તેમ જ જગતમાં જન્મ, જરા, વિપત્તિ અને મરણ રોજ ને રોજ જોયા છતાં મનમાં ઘ્રાણ રૂપજતો નથી.

સરેસર, પ્રમાદહુપી મોહમયી મદિરાનું પાન કરીને જગત ઉન્મત્ત વન્યું છે.

૧૧૨. [દુનિયાના અનેક કવિઓએ મનુષ્યજીવનને નાટક સાથે સરસાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ પણ સંસારને રંગભૂમિ કવ્વી માણસ એમાં નટની પેઠે કેવી કેવી ભૂમિકા ધારણ કરે છે એ વર્ણવે છે —]

ઘઠી માટે વાઙ્ક વન્યા પઠી વીજી ઘઠી માટે એ વિલાસઝીડામાં ચતુર એવો યુવાન વને છે. ઘઠી માટે ધનશૂન્ય ગરીબ વને છે તો વીજી ઘઠી માટે એ વૈભવને શિખરે પહોંચે છે. આમ નટની પેઠે નાટક ભજવતો ભજવતો ધરડો થઈ, અન્તે યથાં ગાત્રો જીર્ણ થયાં છે અને મોઢા ઉપર કરચલીઓ છવાઈ છે એવા વેશમાં માણસ યમપુરી નામના નાટકના પડદા પાછળ અલોપ થઈ જાય છે.

૧૧૩. હે પ્રિય મિત્ર, કોઈ કસાયેલો કુંભાર મજબૂત હાથે માટીનો લોચો બનાવે તેમ, દુષ્ટ વિધિ આપણા મનનો લોચો બનાવી તેને ચિંતાના ચાક પર ચઢાવે છે અને વિપત્તિહુપી ઘણાના ઉપરાઉપરી આપાતોનો પરિચય કરાવી ચક્કર ચક્કર ફેરવે છે. સ્વર નથી પડતી કે આમાંથી કેવો ઘાટ પડવાની એની દાનત છે.

૧૧૪. માણગની પ્રતિષ્ઠા કરમાઈ જાય, સંપત્તિ ષટી જાય, યાચકો આશાએ આવીને રાત્રી દાયે પાટા જવા માંડે, ગર્ભાગ્રહાલોઓની મૃદ્ય આંસરી જાય, આશ્રિતો ત્યાગ પરી જતા રહે અને જુરાની પણ ધીમે ધીમે નાશ પાની જાય, એટલે ડાઘા માણગ માટે એ જ સચિત્ત ગણાય કે એને જાહનનીના પાળીથી પુનિત થયેલા મઠકોવાઢા પર્વતશ્રેષ્ઠ હિમાલયમાં જઈને કોઈ સીળની યાજુમાં, એકાંત મુંદર ગુફામાં કે લ્તાકુંજમાં વાસો કરી લેવો.

૧૧૫. પૂર્વી મુશ્કેલ એવી આ પેટની રાઈ, ઇટ્ એવાં માનઆવરૂની માંઠને હીલી કરવામાં કુશલ છે; થેષ્ટ તદ્દગુણોના સમૂહરૂપી પદ્મોને સંકોચાવનારી જાણે પૂનમની ચાંદની છે; અથગ લજ્જારૂપી વેલાની જાહોજલાલી કાપી નાંચનારી કુહાલી છે. એ રાઈ માણસને નચાવી નચાવી કેવો ફજ્જત કરે છે !

૧૧૬. [જેહું પાત્ર તેહું પરિણામ, એ સિદ્ધાંત ચરિતાર્થ કરતાં કવિ કહે છે —]

જે જ્ઞાન સગ્જનોને માટે અભિમાન અને મદ આદિ દુર્ગુણોનું નાશક હોય છે, એ જ કેટલાક લોકોને (દુર્જનોને) માટે મદ અને અભિમાનને પોષક બને છે.

એકાંતનું સ્થાન સંયમી લોકોને માટે મુક્તિનું સાધન ગણાય છે, જ્યારે એ જ જમ્યા કામવિહ્વલ લોકોને માટે વિકારોને અત્યંત ઉત્તેજિત કરનારી નીચડે છે.

૧૧૭. હાથી કે મૂંડ જેવા જબરદસ્ત પ્રાણીઓનું માંસ આરોગ્યનાર ઘલખાન સિંહ વરગમાં એકાદ વાર જ સંગ કરે છે. જ્યારે કચ્છન મરડિયા ગાઈને જીવનાઈ વચૂતર રોજ ને રોજ કામામસ્ત થાય છે; કહો, આનું કારણ શું હતું ?
 દૂબલાને હવસ વધારે !

૧૧૮. મુકાઈને જે હાડપિંજર થયો છે, એક આંચ જવાથી જે કાળો વન્યો છે, પગે જે લંગડો છે, જેના કાન ગટ્ટી ગયા છે, જેને પૂંઢી રહી નથી, વળોને કારણે જે પહચી ચરડાયેલો છે, જીવડાઓનાં મેંકડોં ગૂંચઝાંથી જેનું શરીર સદબંદે છે, મૂસથી જે લેવાઈ ગયો છે, અને જેના ગઝામાં હાંડલીનો કાંઠલો મરાયો છે, એવો ધરડો કૂનરો પણ કૂનરીની પાઠઢ પાઠઢ ફર્યા જ કરે છે.

અરેરે ! કામદેવ મરેલાને પણ માર્યા વગર રહેતો નથી.

૧૧૯. રમણીનાં કટાક્ષહૃષ્ટી ઘાળ જેને ઘાયલ કરતાં નથી, ક્રોધાગ્નિનો તાપ જેના હૈયાને વાઝતો નથી, અને જુદા જુદા વિષયો જેને પોતાના લોભપાશથી સેંચી શક્તા નથી, એવો બુદ્ધિમાન ધીર પુરુષ આ આસ્તા ત્રૈલોક્યને જીતી જાય છે.

(કામ, ક્રોધ, લોભ, એ ત્રિતયને જે જીતે તે ત્રિલોકીને જીતે)

मृक्सतसुधा

पृ. ५६. लोकहृदयने जीते एवी कविता रचवानी शक्ति होय तो पछी राजसत्ता भोगववानी जरूर शी ?

॥ जो विनय के लाजलज्जा होय तो आभूषण वगर शं नडवानुं हतुं ?

॥ चाढी खावानी एक हलकाई होय तो बीजां पापोनी शी जरूर ?

॥ जो पासे दुर्जनो होय तो शं सपों पण जोईए खरा ?

॥ माणसमां जो क्षमा होय तो आत्मरक्षण माटे कवच के बहतरनी शी जरूर ?

॥ मन साफ होय तो तीर्थसेवननी गरज शी ?

॥ अपकीर्ति फेलाया पछी मृत्युनुं शं प्रयोजन ? अपकीर्ति ज माणस माटे मोत समान छे.

॥ दायादो (न्यातीला) होय तो पछी दावानळनी शी जरूर ?

॥ सत्य साध्युं होय तो तप साधवानी शी जरूर ? सत्य ज परम तप छे.

¶ शरीर धारण करीने चार युग जेट्की लींकी
आवरदा भोगवी तोये तेथी हुं वळ्णुं ?

पृ. ५७. एवी कई वस्तु छे के जेने बीजी कोई
वस्तुनो उपद्रव नदी ?

¶ धर बडी ऊठये कूवो खोदवा मांडवुं ए बडी
प्रवृत्ति केवी ?

¶ निपुणता कोने कहेवी ? सदाचारना आदर्शों
प्रत्येनो असुराय ए ज निपुणता छे.

¶ हानि कई कहेवाय ? बरत बंडफी नाखवो
के तक खोई वेसवुं ए ज हानि छे.

¶ राजत्व शामां रहेलुं छे ? पोताना हुकमनुं पालन
कराववाना सामर्थ्यमां.

¶ शर कोण ? पोतानी इन्द्रियो काबूमां राखी शक्तो
होय तेवो माणस.

¶ सेवाशुभ्रूपा करो विद्वानोनी.

¶ गर्वने त्यजी दो.

¶ मन्मान्य लोकोनी आमन्या राखो.

¶ दीन दुःखियाओ उपर दया करो

¶ पोताना गुणोने उघाडा पाडो मा; तेनां बणगां
फूको मा.

પૃ. ૫૮. પોતાના દ્વેષીઓનાં પણ મન રાખો.

❧ પાપકર્મમાં પ્રીતિ રાખીશ મા.

❧ મોહને યંચેરી કાઢો.

❧ ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કરો — ચિત્તને સ્થિર રાખો.

❧ હે ચિત્ત, હવે તો તું પ્રસન્ન થા !

❧ વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે.

❧ પરદેશમાં કે પ્રવાસમાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ મિત્ર — સ્વજનની ગરજ સારે છે.

❧ મૂર્ખાઓની શોભા એમના મૌનમાં જ છે.

મૌન એ જ મૂર્ખાઓનો યાસ અલકાર છે.

❧ કવિઓ તો વિત્ત વિના પણ વૈભવશાઢ્ઢી હોય છે.

❧ મૂર્ખને માટે કોઈ ઓસડ નથી.

❧ વિદ્યાવિહોણો માણસ તો નયોં પણ જ છે.

પૃ. ૫૯. ‘કોઈનું મહું કરવું અને છતાં એની કશી વાત ન કરવી’ એ માણસની યાનદાની ચતાવે છે.

❧ ઉદમ જેવો કોઈ હિતૈષી નથી.

❧ શીલ — ચારિત્ર્ય — એ જ માણસનું મોટામાં મોટું આમૂપણ છે.

❧ વૈભવની શોભા સૌજન્યમાં છે.

१ वार्यानी संयम ए शरतानुं आभूयण छे.

२ धैर्यशील पुरयो पोते निधिन करेली वस्तु प्राप्त कर्यां विना धंभी जता नथी.

३ धैर्यशील डाया माणसो न्यायना मार्गधी एक डमळुं पण आडे जता नथी.

४ जेने जेने जुए तेनी तेनी आगळ दीन वचन काडीश नहि.

५ माणस विधेकधी चळयो के तेंनुं अनेक रीते पतन घवानुं ज.

६ दुबळ लोको नथी विषयोनी उपभोग लई शकता के नथी तेमनो सदंतर त्याग करी शकता.

७ गांफळ के दुष्ट मंत्री राखीने राजा नाश पामे छे.

पृ. ६०. वार्यानी सखाई ए ज मोटामां मोटुं आभूयण छे.

१ तेजस्वीपणुं माणसनी उमर उपर आधार नथी राखतुं.

२ बळवान काळ घपानो संहार करे छे, कोईने पण छोडतो नथी.

३ ते सर्वसंहारक काळने नमस्कार हजो

४ ससळानुं शींगडुं कोई कोईने आधी शकतुं नथी. केमके तेनी मुद्दल हस्ती ज होती नथी.

¶ सज्जनो समृद्धि आवतां पण उद्धत बनता नथी.

¶ संकटमां के सुखमां जे सरखी रीते आपणी साथे वतें छे ते ज मित्र कहेवाय.

¶ हृदयनो भाव निर्मळ राखवो.

¶ संकट समये माथुं ऊंचुं राखवुं.

¶ दुर्जनोनी उद्धताई सहन करवानुं मने मन ज थतुं नथी.

¶ सज्जनोना आचरणनी भव्यता चकित करे एवी होय छे.

पृ. ६१. हे मानवीओ, कहो तो खरा, आ ससारमां तमने जरा सरखुं पण सुख जडयुं छे ?

¶ भोग साथे रोगनो भय रहेलो ज छे.

¶ गुणीजनोने अदेखा दुष्टोथी डरवापणुं रहे छे.

¶ संपत्तिने राजानो भय होय छे.

¶ शास्त्रनी बाधतमां वादनो (पक्षापक्षीनो) भय होय छे.

¶ जन्म तो मरणे सूंघी ज राह्यो छे.

¶ समृद्धि के संपत्तिने माये नश्वरतानी आपत्ति होय ज छे.

¶ केहुं विचित्र, के मोहने लीधे अमने शरम पण नथी आवती.

॥ आ भयमरी दुनियामां केवल वैराग्यने ज कशानो
मय नयी.

॥ आपणी तृष्णा नयी घसाई गई. पण आपणे ज
पसाई गया छीए.

॥ जेनी तृष्णा विनाळ छे ते ज दरिद्री गणायो जोईए.

पृ. ६२. भगे पण पूरेपूरा निःशुद्ध छीए.

॥ धरतीनी पयारी सांकडी न होय.

॥ संसार नश्वर जार्णनि सन्तोए कननो आश्रय लीधो.

॥ भरेपर पृथिवी ज मुंदर पयारी छे.

॥ आपणा बाहु पूरतुं उशीकुं छे.

॥ एकलो योगी ज स्वस्थ पिते रहे छे.

॥ जिंदगी तो मोजाना जेवी बंचळ छे.

॥ क्या पदार्थो बंचळ के नश्वर छे, केवल एक धर्म
ज निघळ छे

॥ मनने फरी फरी समजावबुं के आ विश्व तो
केवल घासनो ढगलो ज छे.

॥ जल-तरंगना जेवी पीतानी भस्तिर अवस्थानो
त्याग कर.

॥ परब्रह्ममां लीन थाईं छुं.

॥ मारी वचनचालुरी मारी अंदर ज सुकई गई छे.

मौक्तिकाञ्जलि

पृ. ६५. टेकीलो माणस पोतानुं धारेळुं काम पार पाडतां सुख आवे के दुःख आवे तेनी परवा करतो नधी.

॥ सन्नो पोतानी मेळे ज पारकाना हित माटे उत्साहपूर्वक प्रयास करे छे.

॥ सेवाधर्म तो भलभला योगीओ पण न साधी शके एवो गहन—विपम होय छे

॥ जेमणे दीन थईने कोईनी आगळ हाथ जोडी माधु नमाव्युं नधी तेओ बादशाहो छे एम हुं मानुं छुं.

॥ आ संसार अमृतमय छे के विपमय ते कळी शकानुं नधी.

॥ जे चीज केवळ रोगनुं निवारण छे ते जागे सुख ज छे एवो अवळो ख्याल माणस बांधे छे !

॥ प्रमादरूपी मदिरा पीने आणुं जगत जागे उन्मत्त वन्युं छे !

॥ नीच माणसनी दृष्टि जेना पर पडी तेवो क्यो माणस सुखी रही शकवानो हतो ?

¶ धुद प्राणी पोते संपरेली के अपनावेली वस्तु केंटली तुच्छ छे एनो ह्याल करी ज सकतो नथी.

¶ माणस विवेकभ्रष्ट घयो के तेंतुं सेंकडो रीते पतन पयुं ज जाणवुं.

¶ घुवडने दिवसे देरानुं नथी तो तेमां सूर्यनो शो दोष ?

पृ. ६६. मांघामूलां रत्नोनी किंमत ओछी आंकनार नादान रत्नपारखुआं ज निंदाने पात्र बने छे, नहि के रत्नो.

¶ वसंतऋतु वेसतां छतां केरडाना झाडने एके पांदडुं न आवें तो तेमां वसतनो कईं दोष खरो ?

¶ ज्यां लक्ष्मी होय त्यां आपत्तिओनो जाणे राफडो फाटथो होय तंम ते आव्या ज करवानी.

¶ प्राणीओनां सोगटां बनावीने आ जगतना पट उपर भगवान काळ भगवती काळी जोडे सारीपाटनी रमत रमे छे.

¶ निरंकुश विधिए एवी कईं वस्तु सरजी छे के जे चिरकाळ टकी रही छे ?

¶ कयो टेकीलो माणस पोताना बळथा पेटने काजे 'मने कईंक आपो' एवा शब्दो मोढामांथी काढे ?

¶ गमे देवा संकटमां पडथा होय तोपण मागसो पोतानी योग्यताने अनुस्प एवां ज फळ इच्छे छे.

¶ मानीओनो अप्रेसर एवो सिंह, क्षीण थयो होय तोये, अन्य जनावरोनी पेठे कडी सूकुं घास खाशे खरो ?

¶ पोताने आहुति खवडावनार होताने पण अप्पि अडतावेत वाळ्वानो ज.

¶ गुणवानोनो एवो क्यो गुण छे के जे दुर्जनोए अवळी रीते वर्णवी वखोडयो नथी ?

¶ कोई पण वस्तु महत्त्वनी गगाय छे के नजीवी, ते मागसनी अवस्था, गरज के प्रसंग उपर आधार राखे छे.

पृ. ६७. संस्कारसंपन्न वाणी मागसे केळवेळी होय तो ते ज एकली तेने सारी रीते शोभाये छे.

¶ जेम कमळता तंतुओ हाथीओने रोटी शकता नथी, तेम तणखला जेवी मुच्छ घनलहनी पंडितोने बंधनकारक थई शकती नथी.

¶ महात्माओना चरिष्यनी महत्ताने मर्यादा ज नथी होनी.

¶ कल्पनो अंत आवतां पण विद्या नामनुं अन्वर्धन नाश पामनुं नथी.

¶ अग्निने कंधो वाळ्यो होय तोपण एनी ज्वाळा करी नीचे जती नथी; ते तो उपर ज जवानी.

पृ. ६८. पार्थिने ज जे स्वार्थ माने छे एवो पुरुष ज सज्जनोनो अप्रेसर होई शके छे.

¶ आ कर्मभूमिमां आध्या छतां जे माणस तपावरण करतो नथी ते खरेखर अभागियो छे.

¶ जो अमने जाईने तुं मोडुं फेरवतो होय तो जाणजे के अमे पण पूरेपूरा निःस्पृह छीए—अमने तारी करी पदी नथी.

¶ हे मित्र, आ दुनियामां दाचा माणस माटे तप सिवाय कीजी श्रेयस्कर (कन्याणकारक) वस्तु नथी.

¶ माणसनी आ दुनियामां वधी ज वस्तुओने माये भय झाल्ले छे. केवळ वैराग्य ज एक एकी वस्तु छे के जेने करानो दर नथी.

¶ वैराग्य के उपशान्तिमां जेमनुं चित्त चंठिनुं छे तेजाओने माटे घर के वन सरलुं ज छे.

¶ ज्ञाननो दीप एवो शंकर योगीभोना अंनःकरपरूप धरमां प्रकाशमान रिराजे छे.

¶ जे माणस साहित्य-समीप-के कट्टा-विहंगो छे, सेने शौचदा-पुण्ड्रा विनामो साधान पनु ज जाणयो.

¶ ફક્ત સજ્જનોની પ્રતિભા જ અમર્યાદ હોઈ સર્વત્ર વિજય પામે છે.

¶ સજ્જનોની ચાવતમાં જ્ઞાન તેમના અહંકાર અને મિથ્યાભિમાન આદિ દોષોનું વિનાશક બને છે; જ્યારે કેટલાકની ચાવતમાં તે જ જ્ઞાન તે દુર્ગુણો અને મિથ્યા-મિમાન ઉત્પન્ન કરનારું કારણ બને છે.

¶ દેવો અને પિતરો એનું અમૃત પી જવાથી જેની એકાદ જ કલા ઘાંતી છે એવો ચન્દ્ર, શરદ શ્રુતુમાં જેના પટ સુકાઈ ગયા છે એવી નદીઓ, તેમ જ માગવા આવનાર ચાચકોને દાન કરવાથી જેમનું ધન સલાસ થયું છે એવા માળસો પોતાની કૃશતાને (ક્ષીણતાને) લીધે જ શોમે છે.

¶ જુઓને, કે કૂવામાંથી હોય કે સાગરમાંથી, ઘડો તો સરસું જ પાણી લઈ શકે છે.

¶ માટે ઘાપુ, ધીરજ રાસ, પૈસાદાર લોકો આગલ્ય વૃથા પામરતા ચતાર્વાશ નહિ.

પૃ. ૬૯. ચધાની આશાઓ પૂર્ણ કરનાર — ઘથી દિશાઓ ભરી દેનાર — મેષ રોજ ને રોજ વરમે તોયે ટેકીલા ચાનકતા મોટામાં તો પાણીનાં વે શ્રણ મૂઠમ ટીપાં જ પડવાનાં.

¶ જેના આસ્વાદથી ત્રિલોક્યનું રાજ્ય વગેરે વિષયો .
પણ રસહીન બને છે તેવો એક જ એવો મહાન અવર્ણનીય
ભોગ છે કે જે શાશ્વત ટકનારો છે.

¶ પાણીનાં મોજાં, પરપોટા, વીજઢીના ઝબકારા,
પ્રમદાઓ, અગ્નિની ડવાઢાઓ, સર્પો તેમ જ નદીના પ્રવાહો -
એ ઘઘા વિષે વિશ્વાસ કેવો ?

¶ જેઓ પોતાની ઇંદ્રિયો કાઢૂમાં રાખે છે એવાઓની
પીડાનું નિવારણ કરવા માટે વિદ્વતા અગાડ વપરાતી; તે
હવે વચ્ચત જતાં વિષયી જનોને ભોગવિલાસનાં ડુદાં ડુદાં
સાધનો મેઢ્ઢવી આપવામાં વપરાય છે !

¶ પોતાના પ્રાણ વચાવવાની જ જેમને પઢી છે એવા
કેટલાક (પામર) માણસો આવીને પોતાની આગઢ શિર
ડુકાવે એટલેથી માણસોને આટલી ઘમડની ગરમી શાથી
આવતી હશે ?

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાઢ છે તે મહે દરિદ્રી કહેવાઓ,
મનમાં તૃપ્તિ ઠપડ્યા પછી ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

सद्वोधशतक्रमां आवेलां वृत्तो

संस्कृत छंदःशास्त्रमां पद्यना के छन्दना बे प्रकार कइया छे: १. वृत्त, २. जाति. वृत्तनुं बंधारण श्लोकना चरणमां आवता अक्षरोनी निश्चित संख्या तथा दरेक अक्षरना गुरुलघुत्वने धोरणे रचायेलुं होय छे; ज्यारे जातिनुं बंधारण दरेक चरणमां कुल केटली मात्रा होय ते उपर आधार राखे छे.

वृत्तमां आवता अक्षरोना गुरुलघुत्वनो क्रम दर्शाविवानी सगवड मटे वृत्तना चरणना गण कएपेला छे. दरेक गणमां त्रण त्रण अक्षर होय छे. एवा गण आठ छे गणनुं बंधारण गुरुलघु अक्षर उपर आधार राखे छे. अक्षर 'एक स्वरनो' के 'स्वर साथे एक के वधारे व्यंजननो' बनेलो होय छे. लघु के गुरु अक्षर तेमांना ह्रस्व के दीर्घ स्वर उपर आधार राखे छे.

अ, इ, उ, ऋ, लृ एटला स्वरो ह्रस्व छे. बाकीना वधा स्वरो दीर्घ गणाय छे. कोई पण अक्षरनुं गुरुलघुत्व तेमां आवता स्वर उपर आधार राखे छे. ह्रस्व स्वरवालो अक्षर लघु गणाय छे तेम ज दीर्घ स्वरवालो अक्षर गुरु कहैवाय छे

पण जो कोई लघु अक्षर पछी अनुस्वार, विसर्ग, के जोडाक्षर आवे तो ते अक्षर सामान्यपणे गुरु बने

છે. શ્લોકના ચરણને અન્તે આવતો લઘુ અક્ષર ઘૂસતી આવશ્યકતા હોય તો ગુરુ પણ બની શકે છે.

સાતુસ્વારથ્થ દીર્ઘથ વિસર્ગો ચ ગુરુર્ભવેત્ ।

વર્ણઃ સંયોગપૂર્વથ તથા પાદાન્તગોઽપિ ચા ॥

લઘુગુરુનાં ચિહ્નો દ્વારા ગણો નીચે મુજબ વ્તાવી શકાય. લઘુ માટે √ ચિહ્ન તથા ગુરુ માટે - ચિહ્ન વપરાય છે. એવી જ રીતે લઘુ અક્ષર વ્તાવવા માટે લ (√) અને ગુરુ અક્ષર વ્તાવવા માટે ગ (-) ચિહ્ન વપરાય છે.

ય	√	-	-	મ	-	√	√
ર	-	√	-	જ	√	-	√
ત	-	-	√	સ	√	√	-
મ	-	-	-	ગ	-		
ન	-	√	√	હ	√		

દરેક ગણમાં લઘુ ગુરુ અક્ષર કયા ક્રમે આવે છે તે સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય તેટલા માટે નીચેની કારિકા લપયોગી થશે.

આદિમધ્યાવસાનેષુ ય-ર-તા યન્તિ લાપવમ્ ।

મ-જ-સા ગૌરવં યન્તિ મ-નોૌ તુ ગુરુલ્લઘવમ્ ॥

માત્રાને હિસાબે હ્રસ્વ સ્વરની ૧ માત્રા, દીર્ઘની ૨ માત્રા તથા ઘૂસતી ૩ કે તેથી વધારે માત્રા ગણાય છે.

ચરણમાં ય્યાં સાત લેવા યોમવા હેતુ હોય છે તે સ્થાનને યતિ કહે છે. ચરણમાં કેટલા અક્ષર પછી યતિ

આવે છે તે સંખ્યા પૌરાણિક નામોથી બતાવવાનો રિવાજ છે. જેમ કે :

ગુણ	= ૩	ગ્રહ	= ૯
અમ્બુધિ, વેદ	= ૪	રુદ્ર	= ૧૧
રસ	= ૬	સૂર્ય	= ૧૨
નગ, લોક, મુનિ, હય	= ૭	સૂર્યાશ્વ	= ૧૨,૫
વસુ, ભોગી	= ૮		

સદ્બોધશતકમાં આવેલાં ઘૃત્તોની રચનાની માહિતી નીચે આપવામાં આવી છે.

દરેક ઘૃત્તમાં અક્ષરોના ગણ કયા ક્રમમાં આવે છે તે બતાવી, પછી યતિ ધ્યાં આવે છે તે કૌંસમાં ઓંકડા દ્વારા બતાવ્યું છે.

અનુષ્ટુપ્-આ ઘૃત્તના દરેક ચરણમાં આઠ અક્ષર હોય છે. એનો વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

શ્લોકે પષ્ટં ગુરુ જ્ઞેયં; સર્વત્ર લઘુ પચમમ્ ।

દ્વિચતુઃપાદયોર્ઘ્સ્વં સાપ્તમં; દીર્ઘમન્યયોઃ ॥

શ્લોકના દરેક ચરણમાં છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ તથા પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે; ધીજા અને ચોથા ચરણનો સાતમો અક્ષર લઘુ તથા ષાઠીના એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે. ષાઠીના અક્ષરો માટે કોઈ ચાલુ નિયમ નથી.

अभ्यासीओ माटे अनुष्टुपनी नीचेनी विशेष व्याख्या
उपयोगी भवे :

आद्यन्तपक्षरौ त्यक्त्वा गणयेद्वै पङ्क्तयान् ।
चरणे विपमे वज्र्यौ नसी भो प्रथमे गणे ॥
समे तु नसरा वज्र्यां गणे प्रथम एव ते
अनिवार्यः समे पादे द्वितीये जगणो गणे ।
विपमे तु जत्तौ वज्र्यौ पादमध्ये न विधमः ॥

उपजाति — ना चरणमां ११-११ अक्षरो होय
छे. इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा घृतोत्तुं मिश्रण यईने आ
घृत बने छे.

भ्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः ५.६
उपेन्द्रवज्रा जतनास्ततो गो ।
अनन्तरोदीरितिलक्षमभाजौ
पादौ यदीयाऽपजातयस्ताः ॥
त त ज ग ग) अ त ज ग ग
(५.६) (५.६)

शालिनी — ११ अक्षरी चरण छे.
मात्तो गो चेच्छालिनी वेदलोकैः ।
म त त ग ग (४.७)

द्रुतविलंबित — १२ अक्षरी चरण छे.
द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।
न भ भ र (४८ अथवा ४.४.४)

वंशस्थ — १२ अक्षरी चरण छे.

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

ज त ज र (५.७)

वसन्ततिलका — १४ अक्षरी चरण छे.

उक्ता वसंततिलका तभजाजगौगः ।

त भ ज ज ग ग (८.६)

मालिनी — १५ अक्षरी चरण छे.

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

न न म य य (८.७)

पृथ्वी — १७ अक्षरी चरण छे.

जसौ जसयला वसु-ग्रह-न्यतिश्च पृथ्वी गुरुः ।

ज स ज स य ल ग (८.९)

मन्दाक्रान्ता — १७ अक्षरी चरण छे.

मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तो मयुगमम् ।

म भ न त त ग ग (४.६.७)

शिखरिणी — १७ अक्षरी चरण छे.

रसैश्चैश्चिष्टा यमनसभलागः शिखरिणी ।

य म न स भ ल ग (६.११)

हरिणी — १७ अक्षरी चरण छे.

नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।

न स म र स ल ग (६.४.७)

शार्दूलविक्रीडित — १९ अक्षरी चरण છે.

सूर्याश्वैर्यदि मः सजो सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

म स ज स त त ग (१२.७)

स्रग्धरा — २१ अक्षरी चरण છે.

स्रन्नेर्यानां त्रयेण त्रि-मुनि-यति-युता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।

म र भ न य य य (७.७.७)

आर्या — आ मात्रावृत्त છે. एનું વંધારણ ચરણની કુલ માત્રાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अशदश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥

(१२.१८; १२.१५)

વીજી સીટી પહેલી સીટી જોવી જ ત્રીસ માત્રાની લાંબી હોય તો તે માત્રાવૃત્તને આર્યા ન કહેતાં ગીતિ કહે છે.

श्लोकोनी सूचि

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अकस्मत्त्वमकारणं	२०	उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह	१९
अकिञ्चनस्य	२४	उदन्वच्छत्रा भुः	२८
अजानन्दाहात्म्यं	३६	एते सत्पुरुषाः	२८
अज्ञः सुखमाराध्यः	१५	ऐश्वर्यस्य विभूषणं	२३
अधिगतपरमार्थान्	३२	कदर्थितस्यापि हि	१०
अभिमुखनिहतस्य	२२	करे श्लाघ्यस्त्यागः	२१
अभिमतमहामानं	५२	कर्मायत्तं फलं	४४
अभुक्तायां यस्यां	३७	कान्ताकटाक्षविशिखा	५४
अमीषां प्राणानां	३९	किं कन्दाः कन्दरेभ्यः	४२
अम्भोजिनीवनं	१७	किं कूर्मस्य भरण्यथा	२७
अवश्यं यातारः	४३	किं तेन हेमगिरिणा	२९
अहौ वा हारे वा	४३	किं वेदैः स्मृतिभिः	४९
आज्ञा कीर्तिः पालनं	८	कृमिकुलचितं	३०
आदित्यस्य गतागतैः	५१	कृशः काणः खड्गः	५३
आरम्भगुर्वी क्षयिणी	२०	केयूरा न विभूषयन्ति	१३
आलस्यं हि मनुष्याणां	३	को न याति वशं	४
इतः स्वपिति केशवः	२८	क्वचिद् भूमौ शायी	२१
इयस्येतस्मिन् वा	४६	क्वचिद्वीणावाद्यं	४०

क्षणं बालो भूत्वा	५१	दानं भोगे नाशः	४
क्षान्तं न क्षमया	४५	दिक्पालाद् दृष्टम्	१३
क्षान्तिश्चेदनलेन	३४	दीना दीनमुखैः	४५
क्षीरेणात्मगतोदकाय	१८	दुर्जनः परिहर्तव्यो	८
क्षुक्षामोऽपिज	२६	धन्यानां गिरिकन्दरे	४३
क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः	२६	न कश्चिन् चण्ड°	१५
खलोद्भाषाः सोढाः	४५	नमस्यामो देवान्	४४
गङ्गातरङ्गहिम°	३८	न संसारोत्पन्नं	५१
गङ्गातीरे हिमगिरि°	४२	नम्रत्वेनोन्नमन्तः	२७
गुणवद्गुणवद्वा	२२	नार्यं ते समयो	३५
चला लक्ष्मीः चलाः	१४	निन्दन्तु नीतिनिपुणाः	८
चाण्डालः किमयं	४९	पद्माकरं दिनकरो	२१
छिन्नोऽपि रोहति तरुः	१०	परिचरितव्याः सन्तः	५
जाडयं धियो हरति	२२	परिवर्तिनि संसारे	६
जाडयं ह्रीमति गम्यते	३२	परेषां चेतासि	३९
जातः कूर्मः स एकः	४७	पातालमाविशसि	२४
ज्ञानं सतां मानं	५३	पानालान्न विमोचितो	४७
तपस्यन्तः सन्तः	४०	पातितोऽपि कराघातैः	१०
तानीन्द्रियाणि	३१	पापान्निवारयति	९
तुङ्गं वैश्व	४१	प्रदानं प्रच्छन्नं	२५
तृष्णां छिन्धि	१६	प्रशान्तशास्त्रार्थं	४८
त्वमेव चातकाधार	१८	प्रसन्नं मणिमुद्गरेत्	३१
त्वं राजा वयमं	३७	प्राणाघाताभिवृत्तिः	३३
ददतु ददतु गालीः	१७	प्रायः कन्दुकपातेन	१०

प्रारभ्यते न खलु	७	यद् ववत्रं मुहुं	४१
प्रियसख विपद्	५२	यावत्स्वस्थमिदं	३६
प्रिया न्याय्या श्रुतिः	२५	या साधूंश्च खलान्	३४
फलमलमशनाय	३६	यूयं वयं वयं यूयं	४
बोद्धारो मत्सरप्रस्ताः	१४	येनैवाम्बरखण्डेन	५
ब्रह्मज्ञानविवेकिनो	४६	येषां न विद्या	३
ब्रह्मा येन कुलालं	४४	ये संतोपसुखप्रबुद्धं	३०
ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं	३८	रक्तत्वं कमलानां	१५१
भवन्ति नम्रास्तरवः	९	रत्नैर्महाहैः	७
भोगा न भुक्ताः	६	राजन् दुधुक्षसि	१७
भोगा भङ्गुरवृत्तयो	५०	रे रे चातक	१४
भ्रान्तं देशमनेकं	३५	लज्जागुणौघजननी	२७
मनसि वचसि काये	२६	लभेत सिकतासु	३१
मातर्मैदिनि तात	५०	लांगूलचालनमधः	७
माने म्लायति	५२	लाभधेदगुणेन	१६
मालनीकुमुमस्यैव	६	वने रणे शत्रुं	३४
मृगमीनसम्बनानां	५	वयमिह परितुष्टाः	१४
मृत्पिण्डो जलरेखाया	३८	परं पशच्छेदः	२९
मौनान्मूकः	२४	वरं पर्वतदुर्गेषु	६
यत्रानेके क्वचिदपि	३५	बहति भुवनश्रेणी	२५
यद्चेतनोऽपि	१९	बहिस्नस्य जलप्रायते	२३
यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं	१५	वितीर्णे रार्खे	४८
यदासीदज्ञानं	४९	विद्या नाम नरस्य	१३
यदि नाम देवगन्या	१९	विपदि धैर्यम्	२०

विपुलहृदयैः धन्यैः	३७	संपत्सु महतां चित्तं	८
विरम विरसायासाद	४८	समारम्भाः भग्नाः	४०
व्याघ्रीव तिष्ठति	२३	साहित्यसंगीतकलाविहीनं	३
व्यालं बालमृणालं	३०	सिंहः शिशुरपि	१९
शाश्वोपस्फुटशब्दं	३२	सिंहो बली	५३
शय्या शैलशिला	५०	स्याख्यां वैह्वयेमश्यां	२९
श्रोत्रं श्रुतेनैव	९	स्वल्पं स्नायुवसां	३९
संतसायसि संस्थितस्य	१८	हर्तुर्याति न गोचरं	३३

काका कालेलकरनां पुस्तकी

कालेलकरना लेखी	३—०—०
जीवननो आनंद	१—८—०
जीवनभारती	२—८—०
जीवनसंस्कृति	२—८—०
हिमालयनो प्रवास (टिप्पण साथे)	१—०—०
ब्रह्मदेशनो प्रवास	०—३—०
स्मरणयात्रा	१—८—०
जीवता तहेवारी	०—१२—०
लोकमाता	०—६—०
ओत्तराती दीवालो	०—६—०
जीवनविकास	खीजी आचृति एवाणे.

नयजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद